

Az új civil társadalom

A *Van-e negyedik út?* című munkámban 1989 elején leírtam egy álmot a hárompólusú társadalomról.

„A »negyedik út« egy jóléti társadalom útja. Három egymást kiegészítő, egymással vitázó főszereplője a piac, az állam és a társadalmi mozgalmak... A jóléti társadalom legfontosabb mozgatója a társadalmi önszerveződések és mozgalmak együttése. E szektor nem tagadná sem a piac, sem az állami tevékenység létjogosultságát, de mindkettőt igyekezne befolyásolni az állampolgár érdekében. A piaccal kapcsolatban ennek erején múlna, hogy mennyire fogja a piac és pénz uralni a társadalmat; hogy mennyire lehet korlátozni a szűken vett gazdasági érdekek egyeduralmát pl. a munkaerőt vagy az alapszükségletek kielégítését érintő kérdésekben, vagy hogy mennyire lesz legitimitása gazdaságilag nem nyereséges tevékenységeknek. Az állam működésénél kontrollálná a közös alapok felhasználását, decentralizáló és demokratikus megoldásokkal védené az állampolgárokat és közösségeiket a bürokrácia, a paternalizmus vagy inkább a nálunk eddig tapasztalt »ál-paternalizmus«, a hatalomnak való kiszolgáltatottságok ellen. Ha nem hangzana túl fellengzősen, azt is merném állítani, hogy ebben a szférában kell találni az együttélést lehetővé tevő erkölcsi normáknak, és még a piaci, üzleti erkölcs kényszere is innen indulhat talán el.»⁴⁸

Annyiban profétai ez a látomás, hogy nem sok vált be belőle. A pénz uralma szinte korlátlanra vált, az erkölcsi normákat nem nagyon sikerül terjeszteni. Talán a polgárok kiszolgáltatottságát a hatalomnak olykor valóban korlátozzák a civil mozgalmak.

⁴⁸ *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei.* Budapest, KJK, 1989, 115. E felfogás rokon Andrew Arato később megismert munkáival (Cohen, Jean L. – Andrew Arato: *Civil Society and Political Theory.* Cambridge, Mass.–London, The MIT Press, 1990.

Vannak a fentinnél sokkal szélesebb és politikamentesebb elképzelések. A felvilágosodásból táplálkozó első (még szintén idealista) megfogalmazások az önkéntesség mellett az önállóságot, a hatalmaktól való függetlenséget hangsúlyozták. A civil társadalom egyik fő jellegzetessége, hogy »a szerveződés elve az önkéntesség, spontaneitás, pénzügyi függetlenség és az államtól való autonómia, s ahol a törvényeket, illetve a szabályokat egyhangúan fogadják el» (lásd Diamond⁴⁹). Még elvontabban idealista Scruton, aki szerint a civil társadalom az emberi cselekvést erkölcsi magasságokba emelő közösségi szellemiség. A politika felé araszolva Gellner például csak az állammal szembeni védelem lehetőségét látja a civil társadalomban: »A legegyszerűbb meghatározás szerint a civil társadalom azoknak a nem kormányzati intézményeknek az összessége, amelyek elég erősek ahhoz, hogy ellensúlyozzák az államhatalmat» (Gellner, 11.). A gazdaság ebben a felfogásban nem szerepel »ellenfélként» vagy korlátozandó területként, valószerűleg azért, mert a marxizmus örökségéként a gazdaság egészét a civil világ részének tekintti.

Magyarországon 1990 után – válaszként a teljes centralizálásra – az önkormányzatosság, öngazgatás és decentralizálás is fontos ismérvekké váltak. A szektor rendkívül gyorsan fejlődött, de fokozatosan »amerikanizálódott» is. Ezen azt értem, hogy a civil világ több meghatározó szereplője-cselekvője az amerikai John Hopkins Egyetem Center for Civil Society Studies által képviselt felfogást követi. (Ha jól tudom, sok személyes kapcsolat kiépült, illetve többen meghívottként folytathattak tanulmányokat e központban.) A Hopkins Egyetem – és számos amerikai

⁴⁹ <http://tarsudszotar.adatbank.transindex.ro>.

adományozó – sokat tett a magyar civil szektor fejlesztéséért. Ám úgy látom, az ő hatásukra honosították meg az itthon cselekvő hívek azt a meggyőződést, hogy a civil szektor elsődleges tartalma a filantropia, az adományozás, valamint a „nonprofit” szolgáltató szervezetek. A jogok érvényesítése, a hatalommal való felruházás ügye a kelletnél kisebb hangsúlyt kapta. Ennek egyik fontos jele, hogy a sok fogalomból nálunk a „nonprofit szektor” kifejezés terjedt el. Ez közvetlen módon egyetlen elhatárolást fejez ki, amelyik a piaci profitszerzéstől elválasztja. Közvetve azonban érzékelhető a civilségtől való elhatárolódás is. Ez felerősödött a 2007. évi törvénymódosítással, amely megszünteti (számomra érthetetlen okból) a közhasznú társaságokat, és helyettük csak „nonprofit gazdasági társaságok” engedélyez. Ebben a kifejezésben a nonprofit jelző nem sokat változtat azon, hogy minden közhasznú szolgáltatást azzal jellemez, hogy köze van és közel van a gazdasághoz.

Magyarországon a „civil” szektor 1990 után szárnyalni kezdett. 1997-ig rohamosan nőtt. Eddigre nagyjából kialakultak a keretek. 2000 és 2006 között sem a szervezetek száma, sem bevételeik nem nőttek tovább jelentősen, csak a foglalkoztatottak száma emelkedett érzékelhetően. A nonprofit szektor kiterjedtségéről a KSH folyamatosan gyűjt adatokat. „2006-ban 58 242 szervezet működött Magyarországon, ennek mintegy kétötöde (22 464) alapítványi formában, 35 778 társas nonprofit szervezetként. Az alapítványok 61%-a három tevékenységi területhez: oktatáshoz (32%), szociális ellátáshoz (15%) és kultúrához (14%) köthető. A társas nonprofit szervezetek körében továbbra is a szabadidős (26%) és a sportegyesületek (17%), valamint a szakmai érdekképviseletek (11%) talál-

hatók a legnagyobb arányban.”⁵⁰ A funkcionális csoportítás mellett egy hármas felosztás is feltűnik a jelentésben: klasszikus civil szervezetek (87%); érdekképviseletek (7%); egyéb nonprofit szervezetek (6%). Ezt a felosztást saját megközelítésemből nem tudom értelmezni, mert a KSH kategóriarendszerében a legtöbb alapítvány és szervezet klasszikus civil szervezetnek számít (holott esetleg csak egy intézménynek gyűjtenek pénzt), viszont az érdekképviseletek nem számitanak klasszikusnak, holott egy részük (illetve maga a funkció) nyilván az.

Fontos lenne tudni, hogy a társadalom mekkora részét fogják át civil szervezetek. A KSH szerint a bejegyzett szervezetek regisztrált tagsága 3,8 millió fő, azaz első pillantásra a felnőtt állampolgárok többsége a „civil világ” aktív tagjának tűnik. Külföldi adatok ismeretében ez irrális számnak tűnik. A tagságot részben az duzzasztja fel, hogy minden szervezet igyekszik saját fontosságát hangsúlyozni, és minél több tagot kimutatni. A szakszervezetekről például elerjedt az a hit, hogy egymillió tagosuk van. A Munkaerőpiaci tükör azonban azt közli, hogy a 2001-ben még 20%-nyi tagság 2009-re 12%-ra csökkent, azaz legfőjebb 500 ezer szakszervezeti tag lehet (2009, 10.15. táblázat, 295.). További torzítást jelent a többszörös tagság. A halmozódásokat ezekből a statisztikákból nem lehet kiszűrni. Az a felfedésünk, hogy a valóságban az érintettek aránya sokkal kisebb – talán a fenti szám harmada lehet (a szakszervezeti tagokkal együtt). Ha az aktív civil tevékenységet tekintjük, valószínűleg ennél is kisebb az arány. A közéletben-közpolitikában azonban tevékenységünknek kevés nyoma látszik.

⁵⁰ http://portal.ksh.hu/pl/Statistikai/tukor_2008/35.

A nonprofit szektor lendületes fejlődését leíró adatok mögött számtalan probléma rejlik, amelyekről nem esik elég szó. Különösen fontosnak tartom a következő fejleményeket:

(a) *Politikai szélsőségek és civil világ.* A civil világ elkötelezettei sokáig úgy vélték, hogy a civil egyben a „jó” és demokratikus szinonimája, céljai és eszközei emberségesek, kiáll a gyengékért, szolidáris vagy legalább filantróp az önzessel szemben, harcol az elnyomás ellen. Eszközei általában humanusnak, csak szélsőséges helyzetekben igyekszik erőt mutatni. Mára kiderült, hogy – Ulrich Beck kifejezésével – vannak „csúnya állampolgárok”. Visszaélnék a demokratikus jogokkal, ezeket saját ideológiájuk értelmében gyengíteni akarják, vagy el akarják söpönni. Módszereikben a fél- vagy formális katonai félelemkeltéstől a terrorizmusig minden elfér. Egyébként azon szélsőséges csoportosulások, amelyek katonai vagy félkatonai jelleget öltenek, elvben kizárják magukat a civilségtől – ami segít a tisztánlátásban. Hogy mit kezdjen a hagyományos civil világ a szélsőségekkel, ma mindenekeelőtt a szélsőjőbbal és a terrorizmussal, ez nyitott kérdés, melynek Magyarországon óriási az aktualitása.

(b) *Társadalmi egyenlőtlenségek és a civil szektor.* Elvileg a civilség dolga lenne a társadalmi igazságtalanságok elleni fellépés, a jogok védelme, illetve a forrásokhoz való hozzáférés egyenlő jogának biztosítása. Bizonyos jogok (politikai, másághoz való jogok), illetve jogsértések (pl. etnikai jogsértés) civil védelme viszonylag hangsúlyos és olykor hatásos is. Ez nemzetközi szinten is igaz (ahogy pl. az Amnesty International tekintélye mutatja).

Magyarországon az Európai Unió normái és ajánlásai bizonyosan segítettek a politikai és személyiségi jogok körüli civil cselekvés erősítésében. A szociális jogok védelmére azonban sokkal kevésbé erélyes, és jóval kevésbé sikeres még európai szinten is. Továbbá elvileg a civil szerveződésekhez kapcsolódás növeli az egyén társadalmi, kapcsolati tőkáját. A rendelkezésre álló adatok és információk szerint a civil szektor e tekintetben inkább büvös körként működik: akinek van társadalmi tőkéje, az sikeres civil lehet, és ha sikeres a civil szerveződés, gyarapodik az induló társadalmi tőke. A statisztikák szerint (amennyire ez külföldi adatokból tudható) a civil szervezetekhez kapcsolódás – legyen szó alapításról, vezetésről vagy csak részvételről – szoros összefüggésben van az iskolai végzettséggel és társadalmi helyzettel. A forrásokhoz jutás is függ e tényezőktől, hiszen még a pályázatkészítéshez is sokszor olyan információ és önerő kell, amellyel a szegényebb csoportok vagy települések nem rendelkeznek. Ezért elég gyakori a „róluk, de nélkülük” helyzet, amikor kirekesztett vagy szegény csoportok érdekeit védik lelkes és tisztességes emberek – az érintettek részvétele nélkül. Igaz, ezt felismerve vannak tudatos törekvések az érintettek mozgósítására, hatalommal felruházására például hangjuk erősítésével.

(c) *Értelemiség és civil mozgalomnak.* Egy illúzióval le kell számolni. A „szegények mozgalmai” nem önjárók. Akkor hatékonyak, ha követeléseiket jól meg tudják fogalmazni, eszközeiket jól tudják megválasztani. Ezek a feladatok azonban éppen olyan típusú felkészülést, tudástölkét igényelnének, amely a szegényeknél szükségképpen hiányzik. Történelmileg az értelemiség egyes tagjai vagy csoportjai vállalták ezt a feladatot; kötelezettséget arra, hogy

„a szimbolikus specialistaírnak” látható vagy láthatatlan szerepében segítik a szegények ügyét. Ilyen szerveződések Magyarországon is vannak. Közülük még kevés az olyan típusú, amely nemcsak a kirekesztettek helyzetét akarja javítani, hanem a mozgalmak sikeres tevékenységéhez szükséges képességeket is át akarja adni. Nálunk legtudatosabban a Magyar Szegénységellenes Hálózat működik ilyen módon. Partnernek tekintti az értelmiségi és a nem értelmiségi tagjait, és folyamatos képzéssel növeli a kevésbé képzett szegények érdekkifejezésre való képességét. A mintát az Európai Szegénységellenes Hálózatról vették át. Az értelmiség szerepvállalása a szegények és kirekesztettek érdekében – noha nem túl gyakori – már kihívra egyesek indulatait. Herényi Károly országgyűlési képviselő egy 2009. novemberi országgyűlési bizottsági vitában azt a vádat fogalmazta meg, hogy „a szegények érdekeit képviselő szervezeteknek az az érdekük, hogy legyenek szegények”.⁵¹ Az érvet egészen más összefüggésben a szegények „hasznairól” értekező neves amerikai szociológustól, Herbert Ganstrol vette át, és használja most fel azok hitelének alászására, akik még vállalják a szegényekkel való szolidaritást. Hasonló jellegű a jogvédők elleni támadás:

„... a méltóság helyreállításáért indított perek alkalmatlanok az emberi méltóság igazi ellenségeinek legyőzésére, a nyomor és a tudatlanság felszámolására. ... néha az az ember érzése valóságos ipatág szakosodott erre a nemes (jogvédői) feladatra. Mintha egyesek ugrásra készen várnák a vélt vagy valós jogszérelmet, hogy azután – gyakran dicstelen szereplési kényszertől vezérelve – megvédjék azokat (is), akik egyáltalán nem kérnének ebből.”⁵²

⁵¹ <http://www.parlament.hu/biz38/bizjkrv38/1sb/0911021>.

⁵² Finszter Géza–Korinek László: Az elveszett közbiztonság. *Nép-szabadság*, 2009. december 19.

A vádak annyiban tekinthetők jó hírnek, hogy mégis lehet már valami ereje a civileknek, ha ilyen vehemenssen érdemes támadni őket.

(d) *A szektor koncentrációja, hierarchizációja. Az egyenlőtlenségek érdekes módon szerveződnek a szektoron belül. A magyar civil szektor olyan koncentrációs folyamat jellemzi, amely kicsit hasonlít a gazdaságban végbemenőhöz.*

„Az ezredforduló óta egyre inkább láthatóvá vált a magyar nonprofit szektor szervezeti és erőforrásbeli dualitása. A folyamat hátterében az áll, hogy a szektorban egyfelől számbeli többségbe, de erőforrásaik tekintetében kisebbségbe kerültek a szektor civil részét megtestesítő – autonóm kezdeményezésekből kinövő – magánalapítványok, egyesületek. Másfelől kialakult egy néhány ezer szervezetből álló, az állam, az önkormányzatok vagy azok intézményei által létrehozott és azokhoz kötődő, jelentős pénzüsszegekkel rendelkező közalapítványi, közrestitületi és közhasznú társasági – nonprofit szolgáltató – intézményrendszer.”⁵³

A pénz mentén kettéváló nonprofit világ, illetve az autentikus civilséget képviselő szerveződések gyengesége a szektor gyengeségének a jele. És sajnos egyáltalán nem ki zárható, hogy a korrupció e törés mentén a civil világba is beszivárog.

(e) *Lobbik, egyenlőtlenség, demokrácia. A lobbizás törvényesítése a nepotizmus és korrupció ellenszere akart lenni. Lehet, hogy e tekintetben van is valamelyes hozadéka, bár a korrupciós cselekmények számának növekedése ezt megkérdőjelezi. Ugyanakkor a lobbizás lehetősége megint*

⁵³ Barral Anna Mária: Ha kiszáradnak az utópia oázisai... *Civil*

Szemle, V. évf., 2008, 1–2. sz. 12–25.

csak inkább növeli, mint csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket.

„A lobbizás mértéke és gyors növekedése súlyos aggodalmat vált ki az egyenlő rálátással, illetve azon állampolgárok meghallgatáshoz való jogával kapcsolatban, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy lobbistákat alkalmazzanak. Brüsszelben a becslések alapján 2500 lobbiszervezet mintegy 15 000 lobbistája törekszik az uniós politikaalkotás befolyásolására.”⁵⁴

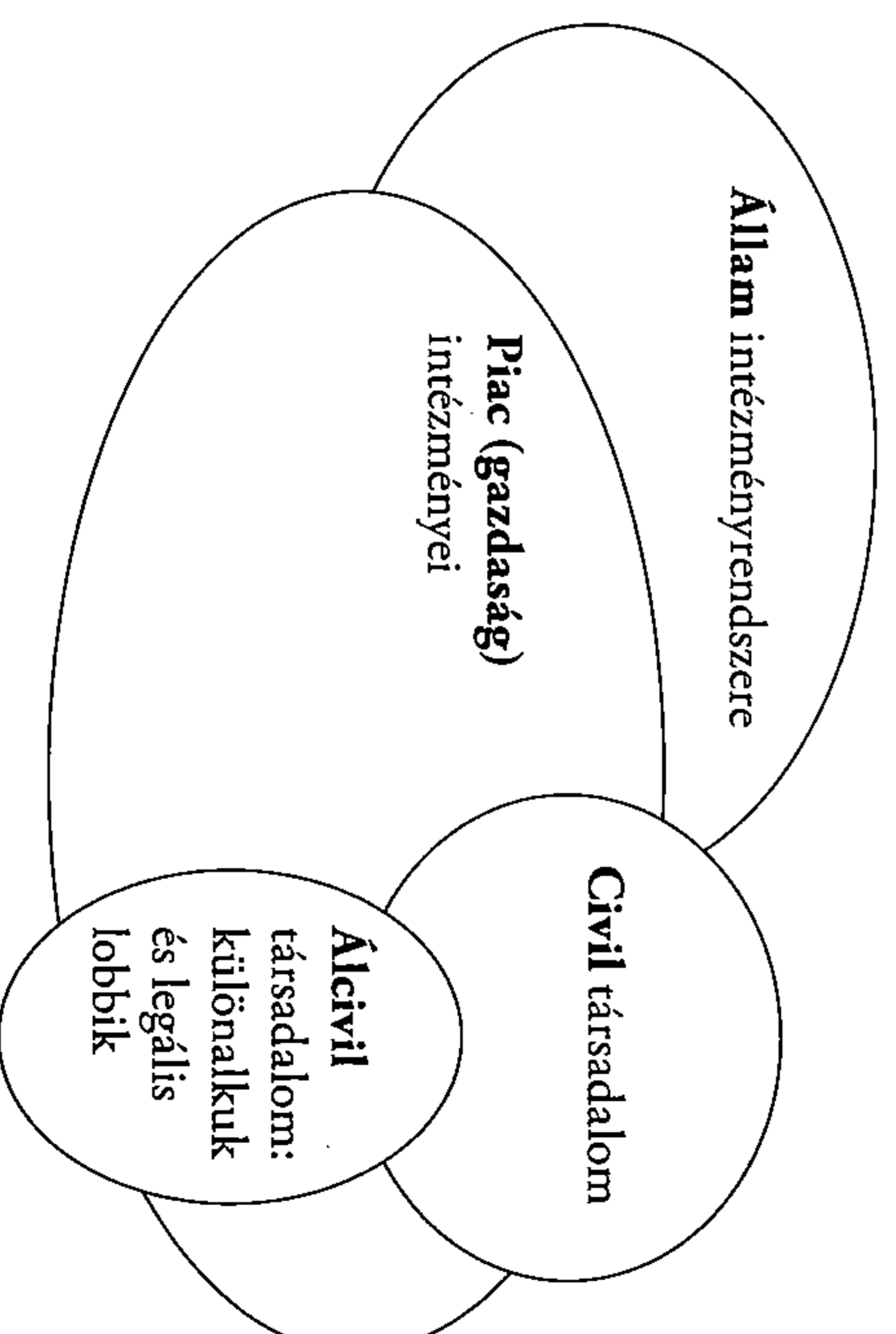
A lobbizás intézménye voltaképpen a demokratikus intézményrendszert is torzíja, hiszen felülírja és az anyagi tehertérvő képességgel helyettesíti az egyenlő képviselést elvét.

(F) *A civil szektor törekény függetlensége.* A civil szerveződések többsége nem tud önfenntartó lenni. Forrásainak nagy része nem saját tagjaitól, vagy saját bevételeiből származik, hanem az államtól, adományozóktól, pályázatokból. Ez nem magyar sajátosság – az országok többségében ez a helyzet. Egy-egy ország demokratikus kultúrájától és a civilség erejétől függ, hogy mennyire akarja és tudja befolyásolni az adományozó a szervezet tevékenységét. E problémára vonatkozó kutatást csak a nemzetközi szervezetek esetében találtam: épp a nagy hírű és nagy befolyású Greenpeace tűnik például olyan szervezetnek, amelynek adományozói (évi 170 millió dollár az ezredforduló körül) jelentősen befolyásolni tudják a szervezet tevékenységének irányát (Anheier et al., 2004). Magyarországon és számos más országban azért sejthető, hogy az adományozók többnyire meghatározzák a célokat és eszközöket, olykor pedig magatartási-eszmei igazodást is várnak.

⁵⁴ Transparency International.

A rendszerstruktúra összefoglaló jellemzése

Az újkapitalizmusban történt átmenetet követően a piacgazdaság vált a meghatározó (integráló és dezintegráló) rendszerre. Ezt a túlburjánzást tükrözi a 9. ábra. A piaci verseny hihetetlenül éles, és mind a politikában, mind a képzésekben gyakran megfogalmazott cél a versenyképesség erősítése. Sajnos többnyire nem az ország egészének nemzetközi versenyben való jobb helyzetéről van szó, hanem arról, hogy a versengők – akik lehetnek hazaiak vagy külföldiek – egymással szembeni előnyüket növeljék. Ez végül is a gyengébbek kiszorításához vezet, amint ezt például a magyarországi ipar szerkezete mutatja. Ha elindulnak is nem verseny- és profitelvtű gazdasági kezdeményezések, mint a kölcsönös biztosítópénztárak (*mutualité*), vagy a szövetkezetek, ezeket a piac többnyire kiszorítja, esetleg

9. ábra. Az újkapitalista rendszerstruktúra legfontosabb intézményei

saját képére formálja. Miközben a piaci mechanizmusok az uralkodók, az ún. „tökéletes piac” számos eleme hiányzik vagy távolabb van az ideáltól, mint az egy nyugati hagyományos piaccgazdaságban megszokott. Valószínűleg a (magyar) cselekvőkön múltort, hogy a kelet-európai régión belül reményteljes indulóból „eltévedt éllovas” lettünk, ahogy Andor László fogalmaz.

A radikálisan átalakított *állam* felépítése talán sikertörténetnek számít, működése semmiképpen sem tekinthető annak. Igaz, a régió országai között elég jó a helyzetünk például a kormányzás relatív stabilitását, a korrupció mértékét stb. tekintve. Az összehasonlítási alap azonban olyan gyöngye színvonalú, hogy a jó helyzetre nem lehetünk különösebben büszkék, már csak azért sem, mert a kontinens többi országa, egy-két kivétellel, minden ilyen szempontból megelőz minket. A hibajajstrom (túlpolitizáltság miatti bénaság; önkormányzati szétaprózottság ennek minden bajával; átláthatatlanság; túlzott bürokrácia; alacsony színvonalú és romló szolgáltatások; a szervezeti kultúra csökkenésével) tetszőlegesen hosszú lehet. Jó néhány probléma esetében a régió belül sem állunk túl jól. Én itt mégis azt emelném ki, hogy az állam a nagy terjedelmű elvonások és újraelosztások ellenére végtelenül meggyengült. Ebben igen sok tényező játszik szerepet. Néhány ilyen az átmenet legitimitását, és ezzel minden regnáló kormány legitimitását megkérdőjelező ideológia; a decentralizálás (területi szervek, önkormányzatok) zavarai; a baloldal és különösen a szocialisták önbizalomhiánya és ezzel összefüggő gyávassága: nem mernék szembefordulni a szélsőségekkel, nehogy alapot adjanak a bolsevista vádra; valamint természetesen az a politikai megosztottság, amely miatt (néhány

papíron elfogadott részstratégián túl) egyetlen konszenzuális társadalmi jövőkép sem született 20 év alatt.

A legsikeresebb új rendszerelem talán a *civil társadalom*. Igaz, minden – már kifejtett – bajtól szenved. Igaz, gyakran kiszolgáltatott pénznek és hatalomnak. Igaz, még nem mindig van saját hangja, igazi tartása. Igaz, vidéken, főként a kisebb településeken nagyon nehéz a helyi hatalom árnyékában civil mozgásokat kezdeményezni. Vannak „álcivil” kezdemények is, amelyek a gazdaság vagy a politika pénze ellenében civil színekben lobbiznak a megbízók érdekeiért. De a civil szektor létezik, és szemmel láthatóan képes megújulásra, illetve arra, hogy új kihívásokra reagáljon. Pillanatnyilag a civil társadalmat fenyegető legnagyobb veszélyt abban látom, hogy az igazi civilség még nem elég erős az intoleráns szélsőjobb megállításhoz, amely magát a civilséget fenyegeti. Itt különösen szükség lenne a köz-társaság hatékony intézményes szerepvállalására.

A rendszerstruktúra három nagy intézményi mezője közül a legnagyobb nyomás a *gazdaság* oldaláról nehezedik mindkét másik szektorra. E nyomás hatékonyságának fő eszköze a pénz – bár amennyiben sikerül a jogalkotást befolyásolni, akkor a jog kényszerítő eszközei is az adott érdek szolgálatába állíthatók. Az erőszak, a fegyveres erőszak, azaz a maffia jellegű módszerek eszközként használata gazdasági érdekek érvényesítéséhez Kelet-Európában nem ritka, de Magyarország (amennyire erről információk lehetnek) nem tartozik a különösen ettől fertőzött országok közé.

Az *állam* nyomásgyakorlásának legfőbb eszköze a jog, illetve a jogalkalmazást kikényszerítő törvényes erőszak. A demokrácia zseneségéből következően ebből adódnak a problémák. Az állam gyakran úgy véli, hogy a törvény

meghozatala már megoldást jelent, betartása automatikusan megtörténik. Ebből következik az állam autokratizmus: ellentmondásos érdekekkel terhelt kérdésekben is komoly előkészületek, kompromisszumok keresése nélkül hoz törvényt, a törvény megvalósulását, alkalmazását pedig gyakran nem vagy nem jól követi nyomon. Ez egyébként történelmileg magyar sajátosságának tűnik: sokan megfigyelték, hogy számos kiváló törvényünk megvalósítása elmaradt, késétt, csökevényes volt – Eötvös József 1868-ban született oktatási törvényétől az 1998-ban megjelent, akadálymentesítést ígérő esélyegyenlőségi törvényig. Másik jelentős probléma a ránk hagyományozott informális utak, a személyes nyomásgyakorlás és a különalkuk rendszere. Ezek jelentős szerepet játszanak mind az állam és a többi szféra intézményeinek kapcsolatában, mind az államon belüli viszonyok esetében. A jogkövetést helyettesítő informális alkukat különösen veszélyessé teszi, hogy az állam a pártok állama lett, sok döntést informálisan a pártérdekek uralnak.

A *civil szektor* törekvése, hogy minden irányba nyomást gyakoroljon. Ehhez normális demokratikus körülmények között fő eszköze a nyilvánosság. Ha azonban demokrácia-deficit következettben a médiát a gazdaság vagy a hatalom torzítták, akkor csökkennie a civilség esélyei. A magyar civil szektor gyengeségének egyik oka nyilván ebben rejlik. Ez valószínűleg az egész térségre igaz.

Az új társadalmi struktúra

Az új struktúrát egyes kutatók osztálytársadalomnak vagy erősen a felé tartónak látják (Földes, 2004). Én ebben nem vagyok biztos, kategóriáim jelentős része nem értelmezhető hagyományos (marxi vagy weberi értelemben vett) társadalmi osztályként. Az újkapitalista társadalmi struktúrát leképező 4. táblázatához korábbi tanulmányomból veszem át a magyarázatokat kisebb-nagyobb változtatásokkal. (A kép messze nem eredeti, de a szintézis a sajátom.) Az ábra érzékelteti mind a tőkével rendelkezők, mind a tőkével nem rendelkezők óriási differenciáltságát. A tőkések között elkülönülnek a kisebb vagy nagyobb tőkével rendelkezők. A nagytőkések külön „kasz”. A kis- és középvállalkozók között vannak konzolidálódott „középpolgárok” és vergődő kényszervállalkozók.

A tőkével nem rendelkezők helyzete attól függ, hogy milyen helyzet sikerül találniuk a munkaerőpiacon, egyáltalán találnak-e helyet vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. Közöttük számos csoport különíthető el. Az alábbi csoportosítás annak a komplex folyamatnak a sajátosságait igyekszik kifejezni, amelynek során gyengültek azok a szociális jogok és munkajogok, amelyek a 20. század elejétől megeremlették a munka biztonságát és méltóságát. A jogok gyengülése ugyanis aláássa a forrásokért folyó küzdelem eszközeit, valamint a munka méltóságát, ami maga is erőforrás.

Az elvi alapon – tulajdon és munkaerőpiaci helyzet, ezen belül valamennyire a munka jellege szerint – elkülönített csoportok bonyolult mintázatot alkotnak. Ezt többféleképpen lehetséges kategorizálni – „jól” aligha. A ma legelterjedtebb nyugati osztályozások (lásd Bukodi, 2006)

4. táblázat. A tőkeviszony és a munkaerőpiaci

GAZDASÁGI TŐKEFULAJDONOSOK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma*	Társadalmi osztály, csoport (strukturában elfoglalt hely)
Sok (1a)	Nagytrókkés, nagyvállalkozó (felső osztály)
Közepes, illetve némi gazdasági és jelentős tudástőkével rendelkező szabadfoglalkozásúak (2a)	Közép-, kisvállalkozó, magasan képzett szabadfoglalkozású (esetleg alkalmazottakkal) (felső középosztály)
Kevés (3a)	Önálló, kistókkés önfoglalkoztató (középosztály, „kispolgárság”)
Nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória) (4a vagy 5a)	Kis, bizonytalan kényszerállalkozók (alsó osztály?)

* A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes. A táblázat egyszerűsít. (A számok a szövegben leírt, hierarchikusan nagyjából hasonlóan elhelyezkedő csoportokra utalnak.)

nem tekintik a tőkeviszonyt struktúralakítónak. Sem az általa idézett úgynevezett EGP-osztályozások, sem az egyes európai társadalmi-foglalkozási rétegséma nem utalnak arra, hogy a tőkeviszonynak önálló strukturáló vagy rétegképző szerepet tulajdonítanak. A magyar Központi

124

hely körül kialakuló strukturális viszonyok

TŐKE NÉLKÜLIEK	
Munkaerőpiachoz való viszony, illetve munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport, (strukturában elfoglalt hely)
Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály) (1b)
	Középen-fent: szakember, középvezető (felső középosztály) (2b)
	Középen – lejjebb: szakképzett technikus, szakmunkás (középosztály) (2b, többnyire 3b)
Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, „számlára” dolgozó	Lent: szakképzetlen munkás, alkalmazott (alsó középosztály?) (4b)
	A munkamegosztás szinte bármely posztján (főleg 3b, 4b)
Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	Lent: alkalmi vagy feketemunkás (alsó osztály?) (5b)
Korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre (pl. nyugdíjra)	Korábbi helyről függ, de 1-es helyezés elvész a nyugdíjjal (2b, 3b, 4b)
Nincs munkaerőpiaci hely, nincs munkaerőpiaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Lent: kiszoruló (alsó osztály?) (5)

Forrás: Ferge, 2006, átdolgozva, 487.

Statistikai Hivatal különböző csoportosításokat használ. A népszámlálásokban leggyakrabban szereplő „foglalkozási főcsoportok” esetében nem nagyon világos a különböző dimenziók következetes alkalmazása, kombinálása. Például iskolai végzettség szempontjából kiemelt csoport a „felső-

125

5. táblázat. A foglalkoztatottak foglalkozási viszony és foglalkozási főcsoport szerint

	Összesen (ezer fő)	Alkalmazásban álló	Egyéni vállalkozó	Szövetkezeti tag, társas vállalkozás tagja	Egyes főcsoportok az összes foglalkoztatott százalékában
		Az összes foglalkoztatott százalékában			
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviselési vezetők, gazdasági vezetők	364,8	72,4	11,5	16,1	9,5
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	484,9	86,0	8,9	5,1	12,6
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	593,8	90,0	5,4	4,6	15,4
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	226,5	91,2	3,2	5,6	5,9

Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	594,5	76,1	18,3	5,6	15,5
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	111,4	46,7	44,1	9,2	2,9
Ipari és építőipari foglalkozásúak	720,6	83,0	12,0	5,0	18,8
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	413,4	89,7	5,8	4,5	10,7
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	293,1	96,0	1,8	2,2	7,6
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	43,3	100,0	-	-	1,1
Összesen	3846,4	83,7	10,4	5,9	

Forrás: Részlet a Mikrocenzus 1995 3. kötetének 2.1.10 táblájából: http://www.mikrocenzus.hu/mc2005_hun/kotetek/03/tables/load2_1_10.html, saját számításokkal

fokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak”, de a többi végzettség senkinél nem nevesített. Kiemelt szempont az ágazat (ipar, építőipar stb.), és a foglalkozási besorolás e szerint történik (pl. „mezőgazdasági foglalkozásúak”). Ám ezek mellett szerepel egy külön csoport, ahová ágazati hovatartozástól függetlenül sorolnak be „igazi” foglalkozási csoportokat („gépkézelők, összeszerelők, járművezetők”). Ebből olyan következtetést lehetne levonni, hogy a gépszerelés stb. ágazatokon kívül történik. Nem világos a foglalkozási viszony értelmezése sem. Három nagy kategóriája az (i) alkalmazásban állók, az (ii) egyéni vállalkozók, továbbá az (iii) szövetkezeti tag és társas vállalkozás tagja. Ez utóbbiban mintha keveredne a multi társulajdonosa a szociális szövetkezet tagjaival. A népszámlálás foglalkozási kategóriái, amelyeket a 5. táblázat bemutat, tehát kevésbé alkalmasak arra, hogy strukturális viszonyrendszerként értelmezzük őket.

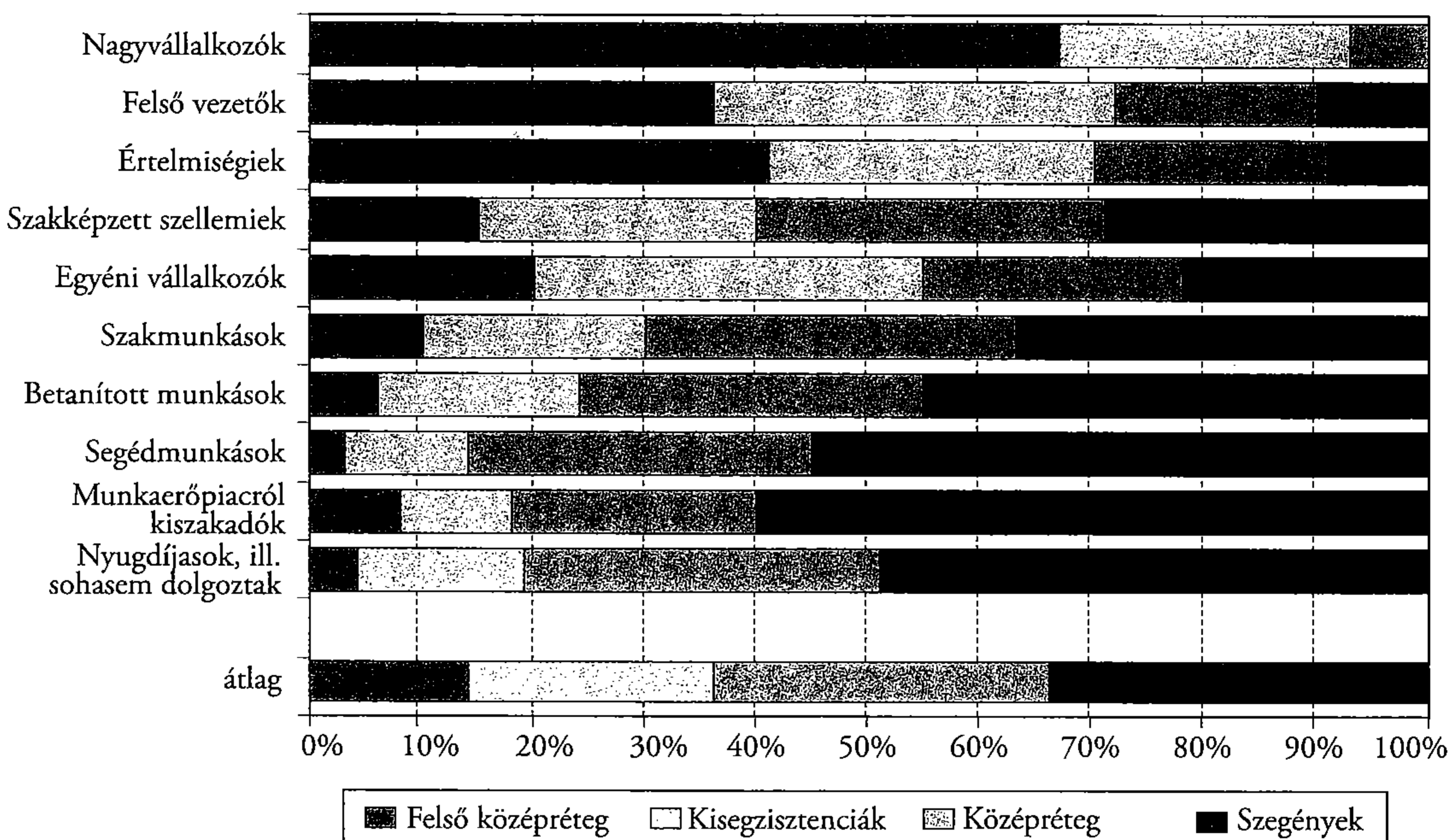
Bukodi Erzsébet és munkatársai a Központi Statisztikai Hivatal egy másik részlegében olyan struktúramodellt dolgoztak ki, amely az általam javasoltakhoz hasonló elvi alapokra épül, majd ennek érvényességét empirikusan is megvizsgálták (Bukodi, 2006). A modell tudatosan ötvözi a kicsit modernizált munkajellegcsoportokat és a tőkés piacgazdaságot specifikusan jellemző kritériumokat.

„A klasszifikáció kialakításakor alapvetően két forrásra támaszkodtunk: az Európai Statisztikai Hivatal szakértői javaslatára [...] amely egy egységes európai társadalmi-foglalkozási réteg-séma kialakítását célozza [...], valamint az újkapitalista társadalmiszerkezet Ferge-féle megközelítésére.”⁵⁵

⁵⁵ Bukodi Erzsébet: Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi módszerek*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 120.

A vállalkozás olyan új osztályozást hozott létre, amely tudomásom szerint először kombinálja empirikus kutatásban a tőkeviszonyt, a munkaerőpiachoz való viszony számos elemét és a „munkajellegcsoportok” hagyományos, a modern munkamegosztásban jelen lévő olyan összetevőit, mint például a hatalmi-döntési pozíció vagy a szakképzettség. E csoportok jellemzésére megvizsgálták, hogy milyen mintázatot követet fogyasztásuk, mennyire fogyasztás-, felhalmozás- vagy szabadidő-orientált, és hogy milyen státuszpozícióba (magas, közepes, alacsony) sorolható. A tulajdon, a munkajelleg és a fogyasztás kombinációjából kialakuló kép (10. ábra) azt mutatja, hogy van értelme a nagy tőketulajdonosok külön szerepeltetésének: kis csoport, de abszolút privilegizált. Az is kitűnik, hogy a munkajellegcsoportoknak van még érvényességük, például továbbra is markáns a különbség inkább szellemi és inkább fizikai munka között, vagy szakképzettségi szintek között. Végül nyilvánvalóan rengeteget számít a munkaerőpiacból kirekesztettség: ez messze a legszegényesebben élő csoport. (Ők a 15–64 éves teljes népesség mintegy 5%-a, 3–400 ezer ember.)

Sok szól a mellett, hogy egy ilyen típusú, világos logikájú és közerthető társadalmi csoportosítás széles körben kerüljön alkalmazásra, ne maradjon „kutatási monopólium”. Természetesen a kategóriák lehetnek összevontabbak vagy részletesebbek – az elérhető adatoktól függően. Ugyanakkor ezek a leíró kategóriák viszonylag keveset mondanak a csoportok közötti viszonyokról, az esetleges hierarchiákról. Ha ehhez a kérdéshez szeretnénk közelebb férkőzni, érdemes az embereket megkérdezni arról, hogy ők maguk hogyan látják helyzetüket a társadalomban, alkalmasint egy hierarchiában. Az ilyen megfontolás alapján

Forrás: Bukodi Erzsébet–Altorjai Szilvia–Tallér András: *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 2005 – saját számítások.

10. ábra. A 18–74 évesek megoszlása fogyasztási csoportok szerint, foglalkozási rétegenként

javasolt kategorizálás banális, de a közbeszédben, sőt a szociológiában is egyre gyakoribb.

A hierarchiát is sugalló javaslat a társadalom tagjait egymáshoz viszonyított pozícióik alapján felső, közép- és alsó osztályba sorolja, a középosztályon belül egy további hármas felosztással. E mellett sok okból egy „munkásosztály” kategóriát is elhelyez a rendszerben. Noha sokáig idegenkedtem ettől a csoportosítástól, most mégis elfogadása javaslom – nem kizárólagos, de egyik lehetséges közelítésként. Egyfelől valóban a közbeszéd és köztudás motívál ebben, ahol e fogalmak mind gyakrabban előfordulnak. Másfelől értékelem, hogy szembefordul a posztmodern meneküléssel az egyenlőtlenségek előtt, illetve azazal, hogy a társadalmak többsége nem kíván szembesülni az egyenlőtlenségek tényével és hatásaival. Harmadszor: ha e fogalmak távol vannak is Marx vagy akár Weber klasszikus osztályfogalmaitól, azért leírásukból kitűnik, hogy közülük van a tőkefogalomhoz. Például a nagyrőkések egyértelműen a felső osztályhoz tartoznak. Hogy a kizsákmányoláshoz van-e közük a kategóriáknak, ez attól függ, mit tekintünk kizsákmányolásnak. Nem tudok mit kezdeni a mai feltételek mellett a „kizsákmányolás” marxai kategóriájával, sőt az azóta kidolgozott közgazdasági kizsákmányolás fogalmakkal sem. (Ezek ugyanis többnyire partikuláris csoportokhoz és érdekekhez kötik a fogalmat, és nem struktúrába ágyazottak.) A kizsákmányolás közgazdasági értelmezéséhez nemcsak a munkaérték elmélettel kellene modernizálni, hanem a tőkések és munkások teljesen megváltozott helyzetét és viszonyát egymáshoz, a pénzpiac működését, a kaszinó-kapitalizmus természetét, a korábbinál sokkal kevésbé átlátható, sokkal bonyo-

lultabb urakat bejáró kizsákmányolási lehetőségeket is át kéne gondolni. Erre pedig nem vagyok felkészülve.

Annyi bizonyos, hogy a forrásokból való részesedés a hierarchia egyes szintjein nagyon különböző, fent sokkal nagyobb, mint amit teljesítményekkel vagy érdemekkel magyarázni lehetne. A különbséget tehát nem a teljesítményeknek, hanem (elég általános vélekedés szerint, ahol mondjuk Henry George-ra vagy Keynesre is hivatkozhatunk) a tulajdoni és hatalmi viszonyoknak, az erőviszonyoknak lehet csak betudni. Hogy az így szerzett többletjövodelemek kizsákmányolásból eredőnek tekinthetők-e, az értelmezés kérdése. A gazdaságelméleti magyarázat helyett pillanatnyilag elfogadok egy szociológiai-filozófiai kizsákmányolásfogalmat. Sok szótári meghatározás van, de az erkölcsi felhang mindegyikben szerepel. Egy jellegzetes példa: „A kizsákmányolás első értelmében inkorrekt (unfair) bánásmód vagy mások kihasználása: egy személy vagy helyzet önző vagy tisztességtelen előnyyszerzésre kihasználása, többnyire személyes haszonért.”⁵⁶

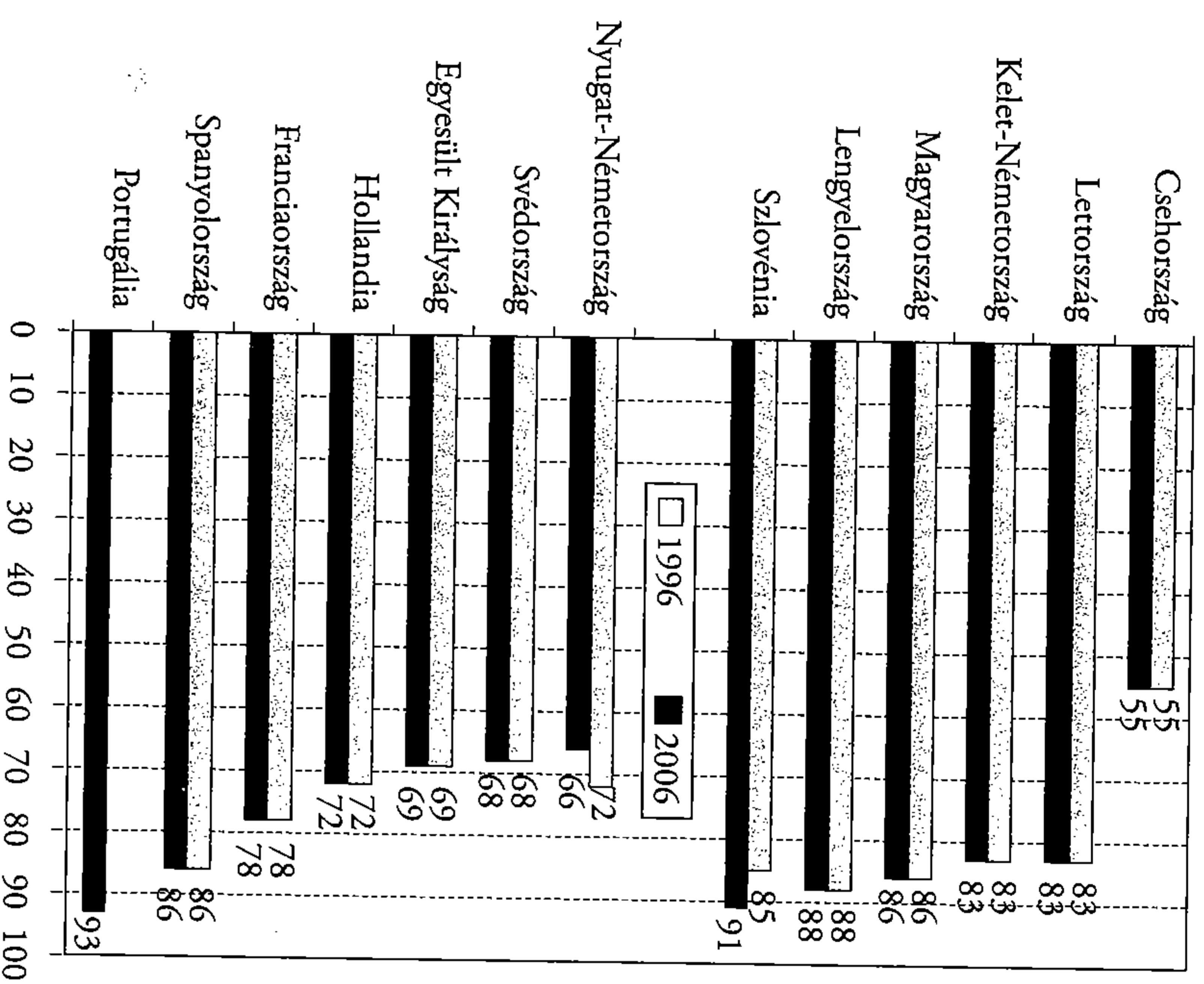
Csak szubjektíve lehet megítélni, hogy a jövodelemek teljesítményarányosak és megérdemelték-e, vagy sem. A megismerhető társadalmi normák mégis valamennyire kifejezik a közösség véleményét. Ezek az időben változnak: ma nagyobb egyenlőtlenségek látszanak „normálisnak” vagy elviselhetőnek, mint 1970 körül, bár nem tetszőleges nagyságúak. Akkor a kereseti különbségek két széle közötti szorzót az európai szakszervezetek és közhangulat 2-4-szerre szorította, Magyarországon is ez volt a méce. Ma a szakszervezeteknek alig van kényszerítő erejük, más szerveződéseknek még annyi sincs. A kereseti egyenlőtlenségek

⁵⁶ <http://encarta.msn.com/dictionary>.

akár 100-szorosak is lehetnek (nálunk vannak 60 ezres és 6 milliós létező havi keresetek is), de a közvélekedés szerint ez már messze nem méltányos. A jövodelmi különbségek természetesen ennél is nagyobbak a nagytrókécs világban, de nagyságrendjükről sejtésünk sincs. A jövodelemstratisztikákban nincsenek sokmillióos bevallott jövodelemek. (A felső tíz százalék havi átlagos egy főre jutó nettó jövodelme a Tátrki-felmérésben 2005-ben 150 ezer Ft volt.) Az APEH személyijövodelelemadó-bevallásai szerint 2007-ben 140 ezren vallottak bruttó 6 millió fölötti éves jövodelmet. Ez a munkaerő 2-3 százaléka.

Azt sajnos nem tudjuk, hogy mit tekint a polgárok többsége még elfogadható tisztres szintnek. A nemzetközi értékelmérésekből annyi kiderül, hogy minden országban a nagy többség – az európai országokban 2006-ban átlagosan 78, Magyarországon 86% – túlzottnak tartja a jövodelmi egyenlőtlenségeket: az állam dolgának tartaná a szegények és gazdagok közötti jövodelmi különbségek csökkentését (lásd *11. ábra*). A kelet-európai országokban – Csehország kivételével, de a volt Kelet-Németországot is ideértve – 80% fölötti az egyenlőtlenségeket csökkentendők tartók aránya. Nyugat-Európában a 70% fölötti arányok gyakoribbak, de a szegényebb országokban a kelet-európaihoz hasonló és inkább növekvő ez a ráta.

Ami az eltűrt nagyságrendeket illeti, saját becslésem az, hogy Magyarországon közel tízszeres különbség, azaz havi bruttó 5-600 000 forintos fizetés sokaknál már nem okoz megütközést, de a többségnél súrolja a helyzet „önző” kihasználását. Az ezen felüli havi jövodelmek azonban a többség szemében (már ha megkérdéznénk őket) méltánytalannak tűnnének, azaz „kizsákmányolásgyanúsak”. Amennyire a hézagos statisztikákból és tapasztalatokból

Forrás: ISSP 1996, 2006

11. ábra. A „Véleménye szerint az állam kötelessége, hogy a szegények és gazdagok közötti jövedelmi különbségeket csökkentsék?” kérdésre adott „feltétlenül kellene” és a „valószínűleg kellene” válaszok arányát, 1996, 2006 (%)

sejthető, a milliót közelítő vagy azon felüli havi jövedelmek csak a felső 15%-nál fordulnak elő. A többiek egy része – mondjuk a havi nettó 150 ezer és 500 ezer Ft közötti jövedelemhez jutók – a feltételezett közvélekedés szerint megkapja a „jussát”. Nem zsákmányolják ki, de talán ősem jut méltánytalan előnyökhöz. Az ennél kisebb jövedelműeket én nyugodtan tekinteném kizsákmányoltoknak abban az értelemben, hogy mások kihasználják őket, illetve hogy méltánytalanul kis részt kapnak a forrásokból. A „méltánytalanul kevés” forrást sokan nem fogják tudni értelmezni a segélyezettek-inaktívok esetében. Nincs teljesítmény, amelyhez képest valami méltányos lenne: még az évek óta változatlan 28 500 Ft segély is soknak látszik, ha az ellentételezését keressük. Itt a lét jogához kellene viszonyítani, és a „kizsákmányolás” kategóriát nem vagy csak a szó nagyon átvitt értelmében lehet alkalmazni. (Az angol nyelvű Wikipédia szerint egyébként a kötelező munkavégzetetés és a diszkrimináció is kizsákmányolás.)

Az „osztályok” tartalmának leírásához visszatértek a 4. táblázatához (124–125. oldal). A csoportok melletti sorszámok az ábrában és az alábbi leírásban egyeznek. Az egyes „osztályok” értelmezésénél, ahol ez lehetséges, megpróbálók kapcsolatot teremteni az osztálykategóriák és a polgárság kategóriái között. A polgárság körüli (Gyáni Gábor, Laki László, Lengyel László, Losonczy Ágnes, Szalai Júlia, Urasi Ágnes aktív részvételével folyó) vita olyan kérdéseket feszeget, hogy van-e már nagypolgárság, és ennek van-e mintaadó szerepe? Van-e polgárság, mi a gazdasági, politikai, polgári (citoyen) szerepe? Lehet-e „polgárosodni”, azaz szervesen modernizálódni és civilizálódni „polgárság” nélkül? Mi az összefüggés a rendkívül tarka összetételű középosztály és

a „polgárság” között? Van-e kispolgárság, és mi a társadalmi jelentése a címkének?

Az osztályok következetes hierarchizálásától a munkásosztállyal kapcsolatban elérek. A szocializmus „emblematicus” osztálya (Losonczy Ágnes kifejezése), a munkásosztály, a semmibe tűnt. Sőt, már a munkás szó is idegenül cseng.

Bármennyire is hazugnak gondolták (a megintertivoltak) a munkásosztály szocialista dicsőítésének szlogenjeit, fájó, hogy a rendszerváltás után ki se mondják az emberek azt a szót, hogy »munkás«.⁵⁷

Az érintettek egy része azonban mégis vállalhatónak tartja a kategóriát. A kérdést csak egy kutatásunkban tudtuk feltenni. A kérdezettek (az adott esetben az alsó jövedelemharmadba tartozó, nem idős népesség) szívesen használták a „munkásosztály” önbesorolást a hierarchiára utaló közép- vagy alsó osztály helyett.⁵⁸

1. Felső osztály

1a) Nagyrölkések, nagyvállalkozók, erős piaci helyzetű, kivételesen nagy tudástökével rendelkező szabadfoglalkozásúak.

⁵⁷ Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap Kiadó, 2005, 252.

⁵⁸ Az osztályok felsorolásából kihagyom azokat, akik társadalombiztosítási, azaz jövedelemarányos ellátással vannak a munkaerőpiacon kívül. Ők többnyire a középosztály különböző csoportjaihoz tartoznak aktív életükben végzett munkájuktól függően. Minthogy ettől többnyire nem tudunk semmit, praktikus objektív besorolásuk nehéz.

1b) Felső politikai, gazdasági stb. vezetők, felső szintű menedzserek.⁵⁹

Az 1. csoporthoz tartozók alkotják a felső osztályt vagy felső réteget. Hogy egy másik fogalomrendszer alkalmazva nevezhetők-e nagypolgárságnak, erre meglehetősen bizonytalan a válaszom. A fogalom vitáját nem szeretném most lezárni – a történelem még gomolyog. Ha a nagypolgárt a gazdagság jellemzi, akkor igen. Ha más kritériumokat is fontosnak vélünk, mint például az ún. mintaadást, akkor a válaszom bizonytalan.

2. Felső középosztály

2a) Középvállalkozók és stabil kisvállalkozók (az utóbbi ritka, mintha a gyenge hatékonyság miatt nagyon sérülékeny lenne a kisvállalkozás); nagy tudástökével rendelkező szabadfoglalkozásúak (alkalmazottal vagy a nélkül).

2b) Stabil alkalmazotti státusúak, akiknek magas, felsőfokú, értelmiségi foglalkozásra képesítő az iskolai végzettségük, határozatlan idejű vagy hosszabb távú határozatlan idejű szerződésük van az elsődleges (törvényes, „fehér”) munkaerőpiacon. Így van munkajogi védettségük, erős szociális jogaik, kiszámítható jövedelmük és nyugdíjuk.

A 2. csoport a középosztály felső csoportját, a felső középosztályt jelenti. A középosztály kifejezésnek mar-

⁵⁹ A szavak kopására jó példa a menedzser kifejezés. Korábban felső vezetőt jelentett. Mára devalválódott, mert szinte mindenki valaminek a menedzsere lett (kommunikációs menedzser, aki tájékoztatja a sajtót; beszerzési menedzser a hajdani anyagbeszerző; humánerőforrás-menedzser a hajdani személyzetis stb. Ebben a civilizatorikus távolságcsökkenés demokratikus igénye és a hajdani cím- és rangkörség együtt fejeződik ki.

xista osztálytartalma nincs, kényelmes és közérthető, noha voltaképpen nem igazán tartalmas leíró kategória. Tartalmatlan, mert a „középen lét” csak pozíciót jelez (felülről-alulról körbeveszlik), tényleges helyzetet nem. Más értelmezések szerint van tartalma is, ez a „polgárság” fontos része, az erős, de nem kiemelkedő gazdasági és/vagy tudástőkével rendelkezők. Tartalmazza a szó mindkét német értelmét, azaz tulajdonosi és képzettség szerinti (közép-) polgárságot jelent. (Az mindig zavaró, hogy a magyar nyelvben nincs külön fogalmunk a *bourgeois*-polgár, illetve a *citoyen*-polgár jelölésére. A társadalmi struktúra viszonyaiban többnyire a *bourgeois*-polgár a szereplő.)

3. „Középosztály”

3a) A relative kevés gazdasági tőkével, tisztos tudással, viszonylag jól megépített piaci kapcsolatokkal rendelkező önálló, önfoglalkoztatók. Alkalmazotyjuk általában nincs.

3b) Egyfelől az elvileg stabil alkalmazásban álló, többnyire nem teljes felsőfokú végzettségű szellemi dolgozók, technikusok és szakmunkások, szolgáltató szakemberek tartoznak ide. Másfelől a tőke nélküli önfoglalkoztatók közül azokat számítom ide, akiknek nincs ugyan sem tőkéjük, sem alkalmazotti státusuk, sem alkalmazotyjuk, és nem „jogi személyek”, de valamilyen többé-kevésbé stabil helyzetű munkáltatóval (gyakran valamilyen állami intézménnyel) havonta ismétlődően megkötött vállalkozói szerződésben állnak. Az ilyen szerződések munkajogiilag csak részben védettek (pl. fizetett szabadság nem jár). A munkavállaló jogai akkor is csorbulnak, ha nem deklarálják teljes járandóságát. A fizetés többnyire a mini-

málbér kétszereséig tartozik a félérgazdasághoz. Az e fölött lévő, zsebbe fizetett pénz már a szűkegazdaság terénuma. Az ilyen szerződések az adott szó jogán mégis valamennyire stabilnak tekinthető megélhetést nyújtanak, legalábbis ameddig a jogalkalmazó a jogszerűtlenség fennállását elnézi vagy megtűri. Ez a kategória „kiskapurendszerre” épül, és valószínűleg ármeneti jellegű. Egyetlen értelme a járulékspórolás az alkalmazásban álló kárára, a munkáltató előnyére. Az érintettek addig fogják elfogadni, ameddig a munkaerő-kereslet a maihoz hasonlóan tragikusan alacsony.

A 3. csoport a köznyelvben szereplő középosztály, amely kicsit összemosódik az alsó középosztállyal. A kettőt már csak azért sem lehet teljesen elválasztani, mert ehhez kicsit finomabb szakképzettségi, iskolai végzettségi, foglalkozási, jövedelmi kritériumokat kellene alkalmazni, és sokkal többet kellene tudni arról, hogy mi történt az egykori munkásosztállyal (akár létezett marxi értelemben vett osztályként, akár nem).

Hogy ez a kategória milyen „polgári” kategóriával írható le, az bizonytalan. Egy részüket a közfelfogás kispolgárnak tekinti. Itt megint definíciós nehézségekbe ütközünk. Nem igazán illik e csoportokra a Gerő Andrásféle kispolgár fogalom, a Kádár-kori „kisemberé”, aki az akkor megszerezhető javak (lakás, autó, telek, utazás, kombinált szekrény), a fogyasztás büvöletében élt. Lehet, hogy kicsit közelebb van Losonczi Ágnes értelmezéséhez, aki a hetvenes évektől kezdve valamilyen erkölcsi tartást és munkához való viszonyt is beleért a kispolgár fogalmába, vagyis igyekszik a szó – és emberek – becsületét visszaparalni. Magam nagyon nem kedvelem a „kispolgár” kifejezést, mert többnyire nem Losonczi értelmezésében használják, hanem valamilyen értelmiségi megvetést fejeznek ki

vele, izlésfiamokra és szűk látókörre utalva. Ezt tehát nem használom. Maradok a „középosztály, alsó középosztály” fogalmaknál, amelyek annyira vegyesek, hogy csak pozícióra utalnak. De abban legalább semlegesek.

4. Alsó középosztály

4a) vagy 5a) bizonytalan létű kis kényszervállalkozók. Egyelőre még sokan lehetnek: a garázs-közértek ugyan már jórészt megszűntek, de továbbra is sok többé-kevésbé szakképzett ember van, aki valamilyen vállalkozói engedélyt szerez, hogy elvégzett munkájáról „számlát tudjon adni”, illetve abban reménykedik, hogy szaktudását valamilyen, mégoly bizonytalan piacon alkalmanként el tudja adni. Ha az egészségbiztosítás meg is találja őket, nyugdíjbiztosításuk szinte biztosan nincs. Ők is gyakran kerülnek a félig bevalott, félig eltagadott jövedelmek szürke zónájába.

4b) Szakképzetlen munkások és alkalmazottak rendszeres, stabil és legális alkalmazásban. A kategória fogyatkozik, mert a munkáltatónak drága.

Ezek a csoportok többnyire az alsó középosztályhoz tartoznak. De a bizonytalan egzisztenciák át-átcsúsznak az 5., az alsó osztályba.

5. Alsó osztály

5a) A kényszervállalkozók legbizonytalanabb (valószínűleg legkevésbé képzett) csoportja, akik sem rendszeres tevékenységhez, sem rendszeres jövedelemhez nem jutnak a „vállalkozás” révén.

5b) Alkalmi munkások, akik írásos szerződés és bejelentés nélkül vállalnak munkát a fekete munkaerőpiacon.

Ők az 5a) kategória szürke vagy fekete zónás megfelelői, de amazoknál is rosszabb helyzetben.

Az eddigi két 5. csoport már az „alsó osztályhoz” számítható, de még a munkaerőpiacon belül van.

5c) A kirekesztettek. A „legalsó” osztályba azok tartoznak, akiknek nincs helyük a munkaerőpiacon, és már nem jogosultak a biztosításra emlékeztető álláskeresői ellátásra sem. Egy részük 2008 óta az „Út a munkához” program keretében kap vagy úgynevezett „Rendelkezésre állási támogatást” (RÁT, 28 500 Ft), vagy az ezt váltó közmunkát (havi 40–60 000 Ft, amikor van), vagy rendszeres szociális segélyt (RSSZ, 27 000 Ft). 2-300 ezer ember ebből a programból is kiesik, és semmilyen ellátást nem kap, illetve fekete munkából próbál megélni.

Az 5b) jelzésű fekete munkások és az 5c) csoportba sorolt munkaerőpiacról kiszorultak között nincs éles határvonal. Minthogy a RÁT-ból, a hosszabb-rövidebb ideig tartó közmunkákból, illetve segélyből nem lehet megélni, az „Út a munkához” keretéhez tartozók is próbálnak fekete munkát találni. Az korlátozza őket, hogy a leplezett fekete munkástól megvonják a RÁT-ot vagy RSSZ-t. Viszont a semmilyen ellátást nem kapók is időnként visszakerülnek a munkaerőpiac peremére, hiszen az „Út a munkához” program szinte forgójátrendszerben működik. Amikor épp visszakerültek, akkor hozzájutnak valamilyen közmunkához vagy segélyhez. A rendszerben sok az önkényesség és kiszámíthatatlanság.

6. Munkásosztály: kakuktkojás a hierarchiában

Az eddigi 1–5 csoportokat objektív és elméletileg meghatározott kritériumokkal írtam le. A „munkásosztály”,

túl azon, hogy részben átfedi a hierarchikus tagolást, azért kakukktojás, mert esetében csődöt mondanak az objektív kritériumok. A munkásosztályhoz értelmesebben azok tartozhatnának a különböző középosztály- (és esetleg alsóosztály-) kategóriákból, akik alkalmazottként, olykor kisvállalkozóként főként fizikai munkát végeznek. Ám a fogalom történelmileg és ideológiailag olyan terhelt, hogy objektív leíró kategóriaként senkire nem alkalmazható. Míg az alsó, közép-, felső osztály egyszerre lehet objektív viszonyjelző és szubjektíven vállalt identitás, a munkásosztály kategóriának ma csak szubjektív azonosulás esetén van létjogosultsága, vagyis ha a csoportot nem külső kritériumokkal, hanem önbesorolás alapján határozzuk meg.

Nem csak elvi jelentőségű kérdés, hogy egy társadalmi struktúrát leképező kategória-rendszer milyen elnevezéseket és mögöttes megfontolásokat használ. A fenti – felső, közép-, alsó – osztály kifejezéseket provokációnak is számom: legalább a szakmának beszélnie kellene arról, hogy mit sugallnak ezek a fogalmak. Az eleve hierarchizált elnevezések azt fejezik ki, hogy a társadalom felvállalta az egyenlőtlen társadalmi helyzeteket. Mindenekelőtt: tudja, hogy van „felső” rétege, amelynek bőven lehetnek priviligiumai, erőforrásainak nagysága pedig gyakran társadalmilag méltánytalan és a többség által méltánytalanul tekintett elosztás eredménye. Ez úgy hangzik, mint a gazdagok erkölcsi elítélése, holott nem arról van szó. Inkább egy szilárdulóban lévő társadalmi formáció etikai felhangú, de a társadalmi standardokat figyelembe vevő szociológiai leírása.

A középosztály kifejezés, és ezen belül a felső középosztály olyannyira bekerült a köztudatba és a szakma érdeklő-

désébe, hogy egy struktúra leírásánál már kihagyhatatlan. Az ezzel kapcsolatos felfogások azonban roppant színesek. A legítöbb esetben történeti a közlétes: volt-e, milyen volt, mekkora volt, milyen funkciójú volt a magyar középosztály, ha és amikor volt. Hogyan tűnt el a felszínról az államszocializmus évtizedei alatt, mit őrzött meg mégis, mit élesztett újjá az utolsó 20 évben? A kérdés közpolitikai (nem napi politikai) töltete is rendkívül fontos, mert súlyos konfliktus van az „úri keresztény középosztály” múltbeli és jelenbeli társadalmi szerepfelfogása és a „polgári” középosztály felfogás között. A számtalan kérdőjel miatt bizonytalan, hogy mekkora is a középosztály. A legítöbb (adatokkal operáló) szociológiai közlétes szerint a társadalom harmada vagy ennél is nagyobb. Ugyanakkor, ha kérdőíves felmérésnél a kuratók önbesorolást kérnek, előfordul, hogy csak a kérdezettek haroda vallja magát középosztálynak. Ez arról is függ, milyen alternatívák vannak a választható kategóriák között.

Alapvető kérdés, hogy nyújt-e a kérdőív lehetőséget a „munkásosztály” címke vállalására. 2005-ben történt felvételinknél adtunk ilyen lehetőséget. A minta azokból a nem idős családokból állt,⁶⁰ akik a jövedelemelosztás alsó harmadához tartoztak, azaz többé-kevésbé szegények voltak. Válaszaikban ez tükröződött, mert még a felső középosztályhoz tartozást sem választják saját helyzetük jellemzésére. Ám mind a középosztályi, mind az alsó középosztályi skatulyánál jobban kedvelik a munkásosztály besorolást (6. táblázat). Itt csak egy adatot mutatunk be azok közül, amikkel jellemezni lehet a sajátuk tudott osztályok közötti különbségeket. Minthogy az egész minta alacsony jövedel-

⁶⁰ A kérdezettek háztartásaiban csak 60 év alattiak éltek.

6. táblázat. A kérdezettek milyen társadalmi osztályba sorolják magukat 2005-ben (szegény minta)

Megnevezés	Önelhelyezés, válaszolók száma	Önelhelyezés a teljes minta százalékában	Egy fogyasztási egységre számított (ekvivalens) havi jövedelem
Felső osztály	2	0	(42 300)
Felső középosztály	10	1	(55 200)
Középosztály	349	17	46 300
Alsó középosztály	352	17	44 500
Munkásosztály	731	36	40 400
Alsó osztály	597	29	31 000
Összesen (n=2081)	2041	100	39 500

Forrás: NKFP-II O adatbázis (a felvételtől, a mintavétel módszereiről és eredményeiről I. *International Labour Office*, 2002), MTA GYEP Iroda, saját számítás.

mű volt, túl nagy jövedelmi különbségre nem lehet számítani. Ennek ellenére még ebben az esetben is kitűnik, hogy van hierarchia a sajátnak vallott osztályok között. Ebben a hierarchiában a munkásosztály a középosztály és az alsó osztály között helyezkedik el (6. táblázat).

A munkásosztályhoz tartozás választási lehetősége megoldja azok nehézségét, akik még nem fogadták el, hogy explicite a társadalom aljára sorolják őket, és/vagy azt sem, hogy a társadalomábrázolások eltűnnessék, leírják a munkásság létét. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a cigányok esetében már nagyon sikeres volt alávetett hely-

144

zetik elfogadtatása. A „tisztá” cigány családok alig több mint feleakkora valószínűséggel sorolják magukat a munkásosztályba, mint a „tisztá nem cigány” családok, de háromszor nagyobb arányban (közel 60%) tekintik magukat „alsó osztálynak”.

Vitartott kérdés, hogy a társadalmi struktúrában belül mi-nek kell nevezni a munkaerőpiacról kiszorultakat.

Ladányi János és Szelényi Iván (2004) szegény-, illetve cigánykutatásaik alapján úgy látják, hogy van létjogosultsága a szegény, gettóba szoruló cigányságot *underclass*nak nevezni. Az *underclass* nem „alsó osztályt”, hanem társadalom „alatti” osztályt jelent, így is szokás fordítani és értelmezni. A szerzők szerint a kirekesztés olyan sajátos, új formája, amelyben *a szegénység összefonódik az etnicitással*. (Ez már csak azért is így van, mert a szerzők által kidolgozott *underclass* definíció a területi elkülönültség, a munkahiány és segélyreutaltság, azaz feleslegesség, valamint a szegénységből való kitörés képtelensége mellett tartalmazza azt is, hogy a szegregált gettóban homogén az etnikai összetétel.)

A szerzők tisztaban vannak a címkézés veszélyeivel, illetve azzal, hogy egy osztályhelyzet etnikai színnel való bevonásának (rasszizálásának) sokféle rossz következménye lehet. Ennek ellenére legalább elméleti érvennyel javasolják a társadalom alatti osztály fogalmának használatát. Számomra mégis problémát jelent az elnevezés. A szerzők kimondott szándékai ellenére a „társadalom alatti osztály” fogalom úgy tapad a cigányokra, hogy a cigányellenesség ide mos minden cigányt, azokat is, akik nem gettóban laknak, és van munkájuk. Emellett azt a látszatot kelti, mintha csak a cigányok lennének „élősködő”, segélyből élő, a társadalom számára fölösleges szegények. Ezért azt

145

hiszem, hogy nem kellene új címkeket használni, kivált nem olyanokat, amelyeknél megvan az a veszély, hogy tovább táplálják a cigányokkal szembeni előítéleteket és gyűlöletet. Ezért én ezt a csoportot is az „alsó osztályba” soroltam, a társadalomban belül tartva a kirekesztetteket. E mögött az a feltételezés van, hogy a kirekesztésnek ez a típusa folyamatos, amely nem is egyirányú. A kiszoruló egy része időnként már most is „beforgatódik” a munkaerőpiac peremére, illetve nagy ritkán az igazi munkaerőpiacba. Másrészt, ha nagy erőfeszítések árán is, de van számkra visszaút. Ha nem lenne, tökéletesen fölöslegesnek kellene tekintenünk minden társadalmi erőfeszítést (telep-rehabilitáció, az iskolai nevelés javítása, iskolai deszegregáció, a gyermekek helyzetének javítása), amely a visszautat, a réteg, újratermelési ciklusának” gyengítését szolgálja. Az elnevezést tulajdonképpen sokkal kevésbé tartom fontosnak, mint ez utóbbi törekvések tartalmát. Ezek lényege az, hogy megpróbálják elevenen tartani a változás reményét. Ahhoz, hogy e törekvések elinduljanak és fennmaradjanak, szükségképpen azzal a feltételezéssel kell élniük, hogy senki nincs véglegesen a „társadalmon kívül”, vagyis hogy egy feltételeiben megváltoztatható újratermelési ciklus mindenkit átfog.

Ha az általam vázolt strukturális képnek van értelme, akkor érdemes lenne alkalmazni. Ehhez egy sor módszertani kérdést kell tisztázni – többek között olyasmit is, hogy egy társadalmi viszonyrendszerben, amely helyzeteket és magatartásokat is befolyásol, egyéneket kell-e besorolnunk, vagy családokat? Az előbbi esetben a gyermekeknek például nincs társadalmi helyük, osztályhoz tartozásuk, az utóbbiban van. Hasonlóan fontos, hogy a besorolásokat objektív

kritériumok alapján kíséreljük-e meg végrehajtani, amihez a jelenleginél sokkal több adat kell, vagy azt tartjuk mérvadónak, hogy az emberek hová tartozónak tekintik magukat. (Ehhez is adatfelvétel kellene.) Tekinettel a határok képlékenységére, az utóbbi technikailag egyszerűbb megoldás. És tekintettel arra, hogy valóságos emberek valóságos viszonyairól van szó, amikor a szubjektív vélemények rendkívül sokatmondók, az önbesorolást legalább olyan fontos információnak tartom, mint a helyzetek objektív leírását. (Legfeljebb annyit jegyzek meg, hogy nincs valódi objektív mutató. A mutatókra is érvényes mindaz, amit a társadalomtudományok jellemzőiként korábban elmondtam. A kik a statisztikákat csinálják, maguk is benne vannak a valóság szövevényében, és csak a saját szemszögüknek megfelelő részleteket láthatják.)

Az újkapitalizmus társadalmi strukturájának néhány összefoglaló jellemzője

Ahogy azt korábban írtam:

„[...] strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat tulajdonosokra és a többiekre. A két térfél között azonban sokféle vertikális és horizontális kapcsolat van. A strukturális viszonyok változása olyasmit jelent, hogy a magántulajdon meghatározóvá vált, a politikai hatalom pedig megszűnt domináns tényezőnek lenni. A politikacsinálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé. A tőketulajdon mellett a munkaerőpiachoz való viszony vált a társadalmat ástrukturáló és egyben az élethesélyeket a korábbinál jobban differenciáló tényezővé. A két viszony együtt meghatá-

rozsa, milyen módon, milyen mértékben, milyen jogcímen jut, vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz.”⁶¹

Az így kialakuló társadalmi struktúrának az eddigiekben túlmenően is van néhány megkülönböztető jegye az államszocialista struktúrához képest.

Itt egyetlen sajátosságot részletezek, nevezetesen az *egyenlőtlenségek* jellegét és hatásait. Kezdem remélni, hogy az egyenlőtlenségek középpontba állítása nem az én rögeszmém vagy néhány ködevő szociológus pályatársamé. Nemzetközi kurtások azt mutatják, hogy az egyenlőtlenségek önálló tényezőként harnak egy társadalom minőségére, függetlenül attól, hogy mennyire rosszak a rossz, jók a jó helyzetek. A nagy port kavaró Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés (2009) igen nagy súlyt ad a problémának a fenntartható gazdaság és társadalom szempontjából. A jelentés címe csak módszertani-mérési kérdésekre látszik utalni. Valójában a két Nobel-díjas közgazdász azt mutatja meg, hogy a fejlődést a gazdasági növekedésre szűkítő szemlélet szem elől téveszti az emberi lét legfontosabb oldalait, az életminőség egészét. Az életminőségben meghatározó szerepe van a szegénységnek, és még inkább az egyenlőtlenségeknek. Ezért például a Jelentés 7. ajánlása így hangzik: „Az életminőséget leíró indikátoroknak minden területre kiterjedően, átfogó módon kell értékelniük az egyenlőtlenségeket.”

A továbbiakban az egyenlőtlenség-rendszer néhány új sajátosságát vizsgálom meg, amelyek együttesen valóban meghatározzák a társadalom minőségét.

⁶¹ Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2006, 479–500.

A korlátlan számú erőter lehetőségé. A társadalmi viszonyok szempontjából fontos új tényező, hogy a lehetséges erőterek, mezők száma és jellege nincs felülről vagy kívülről szabályozva. Korlátlanul lehet új gazdasági, szolgáltató és hasonló szervezeteket, politikai pártokat, lapokat, civil képződményeket alapítani. Az új megoldások – hogy egy intézményből ki lehet lépni, illetve bármilyen hangot lehet egy intézménnyel szemben használni – bizonyos konfliktusokat enyhítenek vagy megoldanak. Így például ha egy párton belül kibékíthetetlennek bizonyuló frakcióellenetek vannak, lehet új pártot alapítani. Ha egy szolgáltatón, pl. iskolán belül módszertani nézeteltérések vannak, ki lehet lépni, akár új iskolát lehet létrehozni. Az erőterek szaporodása egyben új feszültségeket és dinamika-lehetőségeket is generál. A társadalmi hierarchiák szempontjából olyasmir jelenthet, hogy csökken a verseny az első helyezésekért, mert a több szervezettel több „első” hely jön létre. Az ilyen pluralizmushoz, például ahhoz, hogy mintegy 3200 polgármester foglal el erős jogosítványokkal járó közhatalmi pozíciót, azonban könnyen hozzá lehet szokni, és akkor a verseny tovább éleződik a mezők között. Mindezt a mezők szaporodása – a demokrácia hozadéka és előnye – egyben új költségekkel is jár. A demokrácia költségei – lassú konszenzuspítés egyetlen diktatórikus döntés helyett – általában nagyok, és csak hosszú távon térülnek meg, illetve hosszabb távon derül ki, hogy fenntarthatóbbak, mint a diktátumok. A mezők korlátlan szaporodásának költségei bizonytalanabban térülnek meg. Az valószínű, hogy a mezők és ezzel az „első helyek” szaporodása növeli korlátozott források esetében az eloszlás egyenlőtlenségeit. A mezők első helyzetjei – új intézmény vezetői stb. – többnyire igyekeznek rangjukhoz illő javadalmazást is szerezni, ami

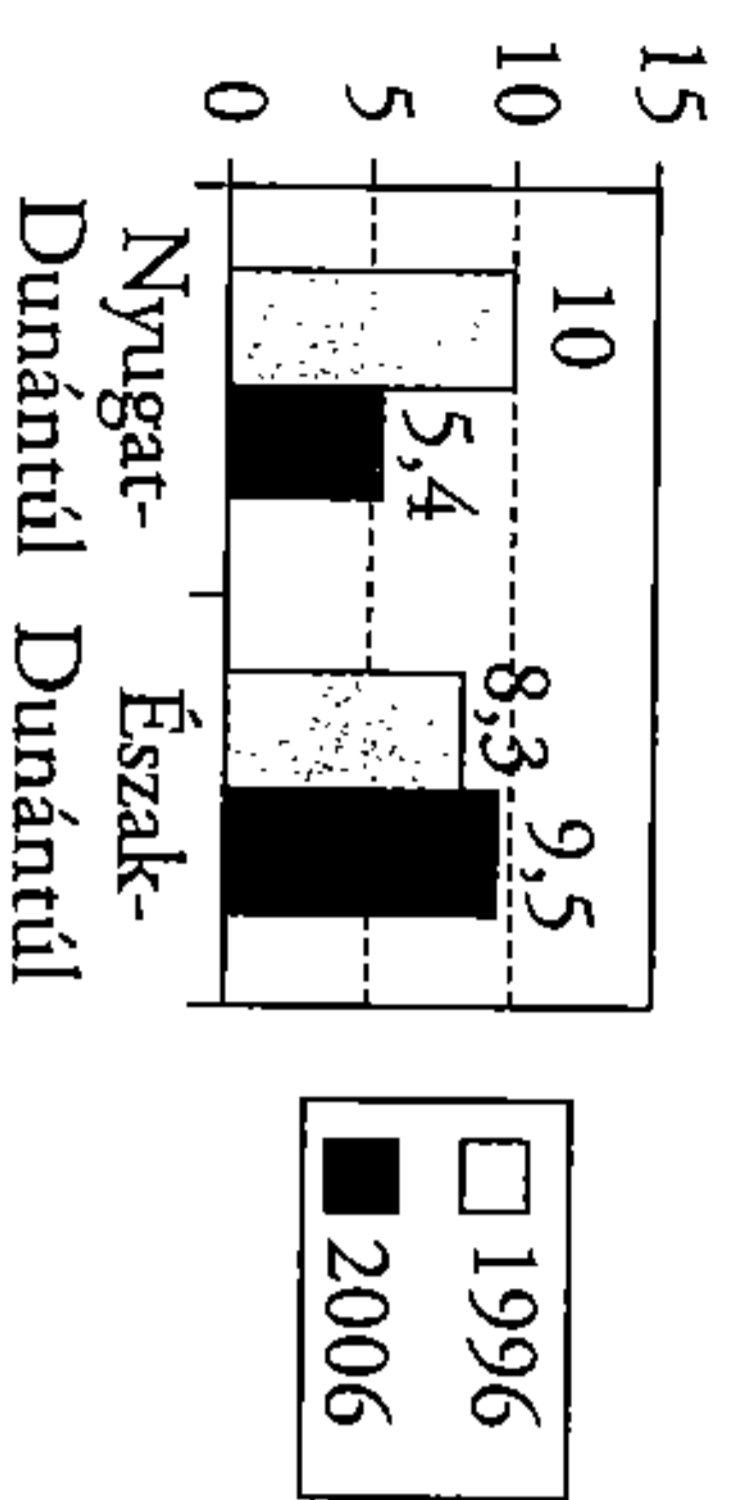
forrásokat szív el lentről. Ez azért tűnhet egyre inkább elfogadható, sőt legitim gyakorlatnak, mert a társadalom lassan hozzászokik a növekvő egyenlőtlenségekhez, mintegy új normának tekintve azokat.

Korlátlan verseny. Nem csak korlátlanul jöhetnek létre új mezők, de semmi sem korlátozza a köztük folyó versenyt. A korlátlan versenynek természetesen sokan folymatosan áldozatul esnek. Értékválasztás kérdése, hogy ezt Schumpeter-féle „alkotó pusztításnak”, a fejlődés motorjának tekintjük-e, vagy társadalmi veszélynek. Noha köztudottan versenyellenes vagyok az élet számtalan területén (például az iskolában), elismerem, hogy ha létezik a globális verseny, akkor ebben valahogy helyt kell állni. Az ország nemzetközi helyzetének javításához a versenyképességnek javítása a szokásos recept. Nagyon fontos lenne tehát tisztázni, hogy mit is jelent ez, min múlik? Azon-e, amit sokan hangsúlyoznak, hogy az egyéneknek, illetve a vállalatoknak kell „versenyképesek”, azaz versengőnek, egymást kiszorítónak lenniük? Vagy azon, hogy egyének és vállalatok mennyire képesek egyéni sikereik és győzelmeik mellett az ország közös céljait is figyelembe venni? A közös célok elfogadása nyilvánvalóan kompromisszumokat, ezek kidolgozása kooperációt igényelne. Sok ország példája igazolja, hogy az országon belüli együttműködés javítja a hatékonyságot, az eredményességet. Ez a rendszerelméletből közhelyszerűen következik: a részek rendszerű együttműködése nyomán nagyobb a hozadék, mint külön-külön a rendszer egyes elemeié. Jó okkal feltételezhető, hogy egy ország egészének nemzetközi versenyképessége és az adott állam polgárainak, alkalmasint kisebb egységeinek (cégek, önkormányzatok, minisztériumok, minisztériumon belüli egységek) egyéni, egymás közötti versenyképessége és ver-

sengése nincsenek szoros kapcsolatban. Sőt: az egyének és kisebb egységek közötti éles verseny gátolhatja, a szolidárisabb és kooperatívabb működésmód segítheti az ország nemzetközi versenyképességét. A válság hozta felszínre azt a problémát, hogy az országok közötti nemzetközi verseny sem mindig szolgálja az ország érdekét. Az Európai Unió minden országa hasznot húzhatott volna valószínűleg abból, ha az unió felhatalmazást kap a közös válságkezelésre. Az országokként elértő szuverén megoldások számos új konfliktus forrásává válnak. Ennek ellenére egyre erősebb érdekek küzdenek azért, hogy az egyéni szabadság ideálja nevében minden korábbi erkölcsi, jogi, politikai korlátot eltöröljenek mind a versenybe bevont intézmények és erőforrások körének tagítása elől, mind a verseny szabályai elől.

A „hasadásos” *egyenlőtlenség-növekedés.* Az egyenlőtlenségek növekedése források bővülése esetén nem feltétlenül jár együtt a szegények szegényedésével. Pontosabban, sokáig élt az a közgazdasági mítosz, hogy ha a gazdaság nő, eredményei előbb-utóbb „lecsurognak” a szegényekhez. A mítosz régen megdőlt. Még logikailag is belátható, hogy ha a haszon jelentős része (buborékkal vagy a nélkül) a globális pénzpiacon keletkezik, akkor ebből soha semmi nem csurog sehova. A források szűkülése esetén viszont majdnem biztos, hogy az erősebb csoportok jobban meg fogják tudni védeni magukat, mint a gyengébbek. Kiszámítható, hogy az erősebbek még szűkülő források esetén is magukhoz szívhatnak többet, a gyengébbek viszont biztosan veszítenek. Ebből a társadalmi távolságok növekedése, újabb társadalmi hasadások keletkeznek.

Egyetlen példán mutatom be, mint jelent a hasadásos egyenlőtlenség-növekedés. Magyarországon például a csecsemőhalandóság sokáig nagyon magas volt, most csökke-

Forrás: <http://www.ksh.hu/ssi/indi/2>

12. ábra. Ezer élveszületett közül 1 éven aluli meghaltak száma (fő)

nőben van. Ám a csökkenéshez vivő feltételeket a társadalmilag területileg jobb helyzetűek sokkal jobban ki tudják használni. Ezért

a rosszabbul indulók helyzete tovább romolhat, miközben a jobban

felkészültek profitalnak az új lehetőségekből. A folyamatos a területi egyenlőtlenségek szempontjából mutatom meg. 2000 és 2007 közt a Nyugat-Dunántúlon radikálisan csökkent a csecsemőhalandóság, és lassan európai szintet ért el. A leggazényebb régióban, Észak-Magyarországon viszont jelentősen romlott a helyzet (12. ábra).

Az egyenlőtlenségeknek nincs felső korlátja. A korlátlan versennyel a tétek is korlátlanra váltak. Innen a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedésének egyik oka. Noha statisztikailag csak rosszul követhető a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása,⁶² elég szembeötlő a lakásállomány vagy az üzletek „feléle” kinyílása. (Azt még nem tudjuk, hogy a budapesti Gucci és hasonló nemzetközi luxusüzletek túlélik-e a válságot.) Annyit érdemes talán megjegyezni, hogy a cégek közötti valóban gyilkos verseny,

⁶² A jövedelmi statisztikák olyan megbízhatatlanok, hogy különböző intézmények, adott esetben a KSH-nak és a Tárkinak a jövedelemegyenlőtlenség alakulásáról készülő trendjei sem egyeznek – az egyik növekedést mutat, mikor a másik csökkenést. Ez nem feltétlenül a „mérők” hibája. Az adó- és járulékelvitelköltségek széles körű gyakorlata, illetve az illegális (alkalmasint korrupcióval is kapcsolatos) teljesen eltitkolandó bevételek miatt a jövedelem minden korábbiál érzékenyebb adattá vált.

amelynek során például egy kézbe került Magyarországon a két legpatinásabb húsüzem, a Pick és a Herz, végső fokon azt a – sokszereplős – versenyt szünteti meg, amelynek valóban lehet előrevivő ereje. A felső korlátokra nézve nálunk semmilyen szabályozás nem várható. Egyelőre akkor alakul ki felső korlát, amikor ezt a mezők közötti küzdelem egyik vagy másik mezőre rákényszeríti. (Valami ilyen mozgás sejlik fel az állami és magánszektor menedzseri fizetései és végkielégítései körül.) A felső korlátok más területeken is hiányoznak. A demokráciákban alapelv, hogy a közös oktatás legalább az élet első 12–16 évében hasonló esélyeket adjon a gyerekeknek. Ha nem minden iskola jó, akkor a felső rétegek azon igyekeznek, hogy gyermekeiket a lehető legjobb iskolához juttassák. Ehhez nagy arányban használnak közös (állami, önkormányzati) forrásokat. Ha ez a törekvés nem jár sikerrel, akkor kerül sor magánforrásokra. Magyarországon a közös (állami) fenntartású iskolák társadalmi osztályok szerinti differenciálása, pontosabban a jobb iskolák felső és középosztályi kisajátítása saját kuratásaink szerint már a hetvenes években megkezdődött. Igaz, akkor még súlyos korlátot jelentett a területi beiskolázás és az oktatás állami monopóliuma. 1985 óta, amióta szabad az iskolaválasztás, a területi kötöttségek megszűnése és az iskolaalapítás szabadsága kinyitotta az iskolák közötti ollót. A 2000 óta folyó nemzetközi iskolai teljesítményvizsgálatok (PISA) eredményei azt mutatják, hogy Magyarország egyike a világ azon országainak, ahol a legnagyobb a társadalmi elkülönülés az iskolák (sőt az iskolán belüli párhuzamos osztályok) szintjén. Az elkülönülés egyszerre jelenti a társadalmi és az etnikai szegregációt. Az etnikai szegregáció csökkentése vagy megszüntetése ellen komoly a kormányzati szándék. A nem etnikai ere-

detű, „csak” a szegények rovására történő társadalmi elkülönülés eddig nem keltette föl a kuratóri érdeklődést, a politika pedig ellentmondásosan és csak részlegesen kezelte a problémát. A jövedelmi és etnikai szétválás rányomja a bélyegét az iskolák színvonalára, magániskolák esetén a hatást a pedagógusok jobb bérezésével is fokozva.

Az egyenlőtlenségek alulról sem korlátozók. Jó 25 évvel ezelőtt még csak homályosan, 1990 után már elég pontosan lehetett előre látni a munkanélküliség és szegényedés veszélyét. Az ország, illetve a politika azonban csak nagyon részlegesen készült föl a bajok fogadására. A foglalkoztatási törvény (Európához képest jelentős késéssel, de még a tömeges munkanélküliség megjelenése előtt) a munkanélküliek egy jelentős részének időleges ellátását megoldotta. Igaz, az első évek relatíve bőkezü ellátásai és a széles jogosultsági kör mára jelentősen zsugorodtak. Az 1993-ban elfogadott szociális törvény viszont sem akkor, sem később nem ismerte el a szociális minimum bevezetésének szükségességét, jóllehet a törvény nyomán kialakult a meglehetősen bürokratikus, sokszor önkényesen működő segélyezési iparág (Szalai Júlia, 2007). Ha a szociális minimum megvalósult volna, akkor lenne egy olyan küszöb, ami alá nem lehet kerülni, és ami minimális létfenntartást biztosít. Ez egyre kevésbé tűnik elérendő célnak. 2010. január 1-jével radikálisan megváltozott a segélyezés jellege. A magyar segélyezés sosem volt különösen jó. De talán ennyire egyértelműen még sosem deklarálta saját szűkmarkúságát, és a változás különösen nagy a 2006-ban bevezetett rendszerhez képest. Akkor ugyanis, felismerve a segélyezés alacsony szintje miatti súlyos helyzetet, a szociális törvény (Szt.) bevezette a családnagyságot figyelembe vevő segélyezést, és a segély összegét egy, a család nagyságától (igaz, korlátozottan) függő hatá-

rig minden segélyezett család esetében kiegészítette. Ezt a felismerést írja felül kimondatlanul a 2010-re vonatkozó költségvetési törvény.⁶³

A költségvetést megalapozó törvény 33. §-a szerint

„(5) Aktív korúak ellátására egy családban egyidejűleg – a (6) bekezdésben meghatározottak kivételével – csak egy személy jogosult.

(6) Egy családban egyidejűleg két személy abban az esetben jogosult az aktív korúak ellátására, ha az egyik személy a rendelkezésre állási támogatás, míg a másik személy a rendszeres szociális segély feltételeinek felel meg.”

A RÁT-hoz nem kapcsolódik a család nagysága szerinti kiegészítés. Ez az RSZS-nél megmaradt, viszont a rendszeres szociális segély normatív lehetőségei csekélyek (idős-kor, betegség), kevesen maradtak segélyen. Az új szabályozás (feltehetően a végzetesen rossz helyzetek megoldása érdekében) az eddigihez képest bővíti az önkormányzat segélyezésre vonatkozó mérlegelési jogát. Ez a mai helyzetben jelentősen növeli a létbizonytalanságot, illetve kiszolgáltatottságot. A korábbihoz képest nehezíti a helyzetet a feketemunka korábbinál szigorúbb szabályozása, illetve az eddig is létező szabály komolyabb betartatása: ha valakit rajtakapnak feketemunkán, minden ellátást elveszt. A kutatások szerint eddig a jövedelmi szempontból rászorulóknak mintegy fele jutott valamilyen ellátáshoz, és az ellátások színvonala az esetek túlnyomó részében nem emelt ki a szegénységből, azt csak valamelyest enyhítet-

⁶³ A 2009. évi CX. törvény a Magyar Köztársaság 2010. évi költségvetését megalapozó egyes törvények módosításáról megváltoztatva az Szt. 33. § (5)–(6) bekezdést.

te. Az újabb szabályozások inkább súlyosbítták, mintsem enyhítették a problémákat, és az eddiginél is távolabb visznek a szociális minimumtól.

Többször felmerült annak követelése is, hogy legalább gyerekes családoknál biztosítható legyen valamilyen szociális lakásmínimum, illetve hogy legalább őket ne lehessen minden lakáslehetőségtől megfosztani. Az állampolgári jogok biztosai az Alkotmánybírósághoz fordultak, hogy a szociális minimum értelmezésébe vonja be a lakhatáshoz való jogot is. Az AB a javaslatot elutasította.⁶⁴ Érvelése a következő volt:

„Az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdése szerinti szociális biztonsághoz való jog a szociális ellátások összessége által nyújtandó megélhetési minimum állami biztosítását tartalmazza. A megélhetési minimum garantálásából konkrétan meghatározott részjogok, – így a lakhatáshoz való jog – mint alkotmányos alapjogok nem vezethetők le. E tekintetben az állam kötelezettsége és ebből következően a felelőssége nem állapítható meg. Az Alkotmány 70/E. § (2) bekezdése alapján az állam a polgárok megélhetéshez szükséges ellátásra való jogának realizálása érdekében társadalombiztosítási és szociális intézményi rendszert köteles létrehozni, fenntartani és működtetni. A megélhetési minimumot biztosító szociális ellátások rendszerének kialakításakor alapvető alkotmányi követelmény az emberi élet és méltóság védelme. Ennek megfelelően az állam köteles az emberi lét alapvető feltételeiről – *így hajléktalanság esetén az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról* – gondoskodni.”

Sikertelenek voltak azok a javaslatok is, amelyek a közművek kikapcsolását gátolták volna meg legalább a gyermekes családoknál. Igaz, az adósságszolgálatok, a válságkezelő

⁶⁴ 42/2000. (XI. 8.) AB-határozat. Közzétéve a *Magyar Közlöny*, 2000. 109. számában. AB-közlöny, IX. évf. 11. szám, 5/G/1998.

alap, az újabb távhő-, illetve gázár-támogatási szabályok a nehéz helyzetbe kerülő családok egy részének segítésére, illetve valamit javítanak az eladósodás megelőzésén. Ám a már eladósodottakon, illetve a nagyon szegényeken nem segítenek. Víz, fűtés, főzés és világítás nélkül nem lehet elkerülni azt, hogy a gyermekek a nyomorra szocializálódjának. Ugyanakkor a szegények számára megnehezedett lakáshelyzetük javítása. A „szocpol”, azaz szociálpolitikai támogatás lehetősége 2009 júliusától megszűnt. Az önkormányzatoknak nincs forrásuk bérlakásépítésre. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a szegény családoknak nincs lehetőségük meglévő lakásuk javítására, az újonnan formálódó fiatal családok számára pedig csak szükségmegoldások léteznek (zsúfolt együttlakás, putri).

Igazságtalanság lenne azt állítani, hogy a kormányzatok semmit nem tettek és tesznek a szociális kérdések megoldása ügyében. Még a válság első évében is hosszú a valamilyen társadalmi összefüggésre ható rendelkezések jegyzéke.⁶⁵ Sajnos, az utóbbiaknak csak egy egészen kis hányada csökkenti a szegénységet. De a válságot megelőzően sem volt elég az elszántság és erőfeszítés, vagy csak formálisan teljesültek központilag elvárt-előírt cselekvések. A megoldatlan problémák egy része folyamatosan súlyosbodott. Lassan megkövesedni látszik a nemzedékről nemzedékre öröklődő nyomor (mélyszegénység), illetve mára [2010] annak sincs alsó korlátja, hogy milyen mélyre süllyedhetnek a nincstelenek.

⁶⁵ <http://www.magyarorszag.hu/hirtkozpont/hirek/sajtokozlome-nyek/meh20091229>.

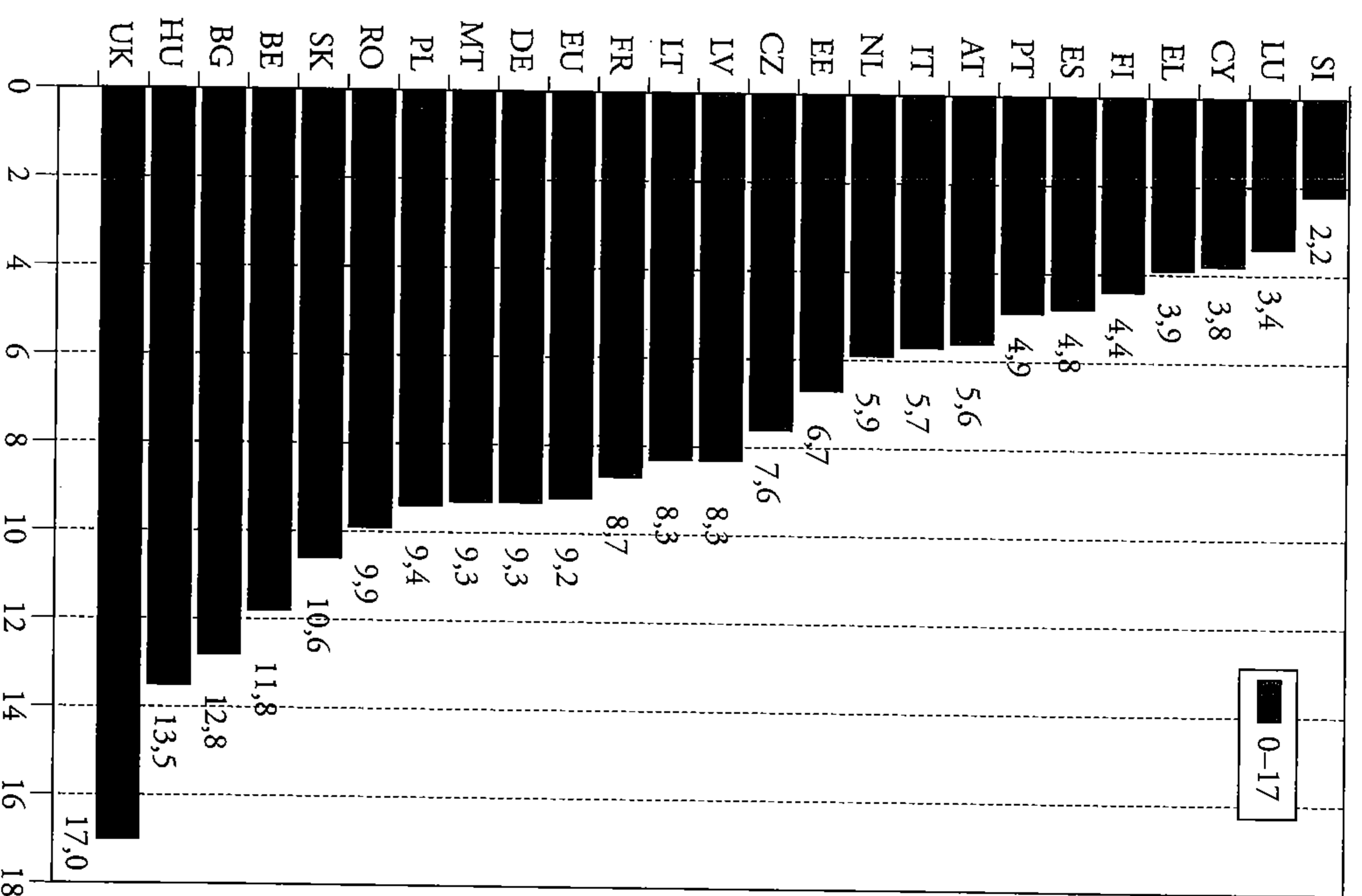
Az új szegénység – mennyire új és mi új?

Az induló folyamatok. Az államszocializmussal való össze- hasonlításokból talán a szegénység dolgában jön ki leg- rosszabbul az új rendszer. Köztudott, hogy a nyolcvanas években már kirajzolódtak, 1989 után rohamosan felgyor- sultak a szegénységet elmélyítő folyamatok.

A több mint egymillió munkahelyvesztés elsősorban a tanulatlanokat, a cigányokat, a falusiakat érintette. 2009 végére a munkanélküliség 10 százalék fölé emelkedett, az aktivitási arány 2008-ban 54,2%, Európában a három legalacsonyabb egyike. A munkajogok erodálódásával és a munkahelyek számának zuhanásával erősen nőtt a lét- bizonytalanság, aminek súlyos egészségügyi hatásai is vannak. A hatás a jövőt drámaian érinti: ma a gyerekek hetede olyan háztartásban él, amelyekben nincs – sokuk- ban 2-3 generáció óta nincs – aktív kereső. Ez Európában a második legrosszabb arány (13. ábrán).

A lakásrezsi-kiadások (a már fentebb leírt folyamat so- rán) a jövedelmekhez képest rendkívül aránytalanul nőt- tek. Ez az olló vezetett és vezet tömeges eladósodáshoz, la- kásvesztéshez, hajléktalansághoz. 2009 tavaszán 750 ezer családnak volt hitelhátraléka (ők nem mind szegények), 260 ezer családnak díjhátraléka, 41 ezernél már kikap- csolták a villanyt, és a lakásukat vesztők, kilakoltatottak száma a korábbi évi néhány száztól több ezerre (egyese- k szerint 10 ezer fölé) nőtt.

Az elszegényedés miatt sokan elmenekültek a városok- ból, illetve a jobb helyzetű városok vagy városrészek min- den eszközrel felhasználták arra, hogy megszabaduljanak sze- gényeitől és cigányaitól. Ennek következménye a cigány- gettósodás, most már számos kistérséget érintő „elcigányo-"

Forrás: Tártki (2009) *Indicators to monitor child poverty and child well-being.*
 Draft. Kézirat. Köszönet a Tártkinak az adat rendelkezésre bocsátásáért.

Megjegyzés: Dánia, Írország és Szlovénia adata hiányzik.

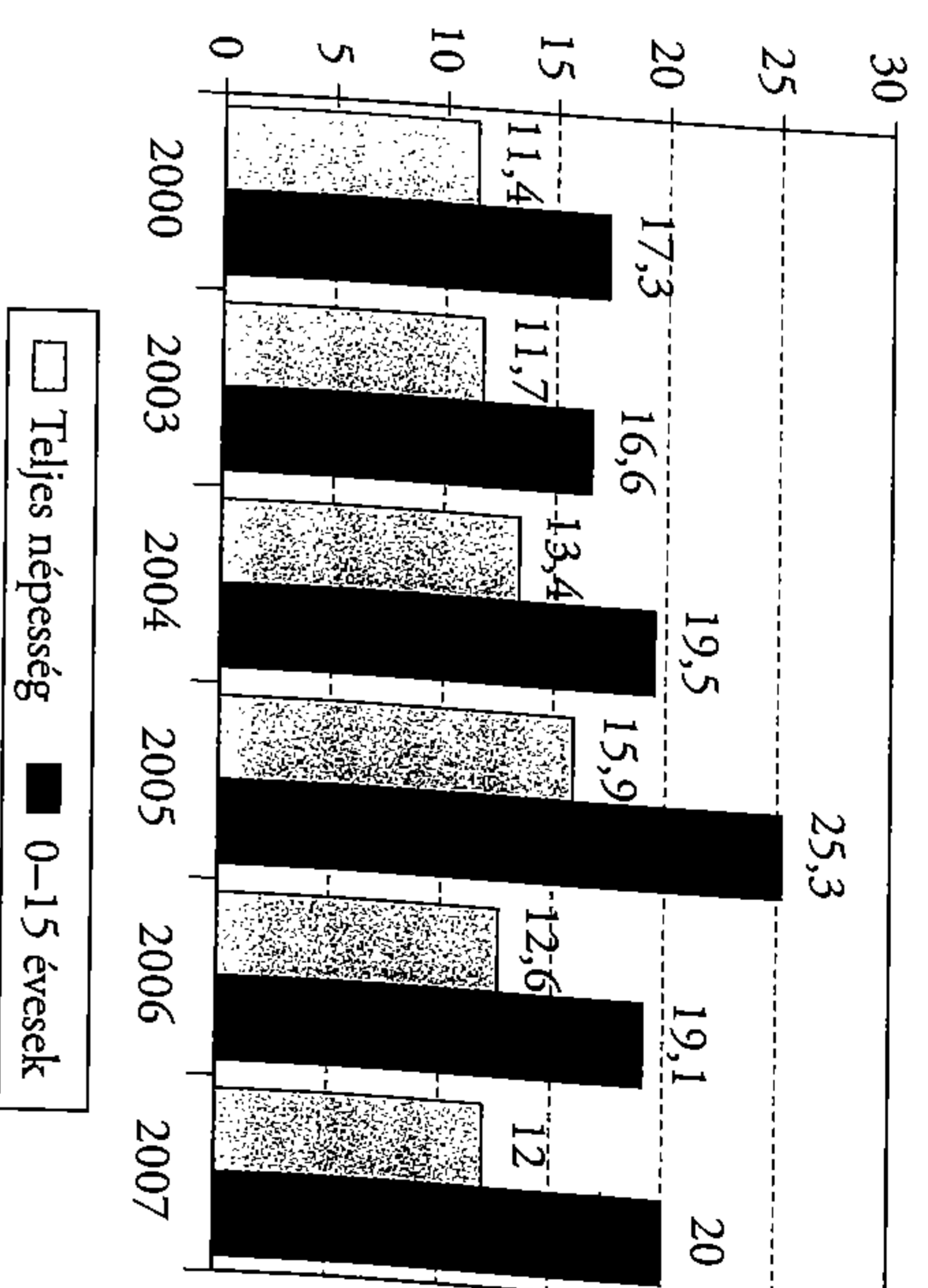
13. ábrán. Azon 0–17 éves gyermekek aránya, amely családokban a háztartásban nincs aktív kereső, 2007 (%)

sodás”, másfelől a tanyavilág új benépesülése szegény városiakkal, köztük sok gyermeket családdal. A Dél-Amerikára jellemző fordított folyamat, egy furcsa favellásodás is elindult: új nyomortelepek, ún. vadtelepek alakulnak ki nagyobb városok melletti elhagyott hétvégi házas területeken, vagy bezárt gyárak, bányák helyén. A gettosodott településeknek és az új nyomortelepeknek nincs belső struktúrájuk, vezetésük – tengődnek, helyzetük kilátástalan.

A mai helyzet. A magyarországi szegénység nagyságrendje Európán belül átlagos – a népesség mintegy 12%-a tekinthető európai egységes mércével mérve szegénynek. Az átlagos európai helyzetnél azonban súlyosabb a gyermekek szegénysége (20% körül). A szegénység arányának enyhe hullámválsága összefügg az egyenlőtlenségek alakulásával. Noha (mint erre többször utaltam) az adatok nem megbízhatók, 2007-ig úgy tűnt, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése lassulóban van. Egyes adatokból az olvasható ki, hogy a növekedés meg is állt, sőt, egy-két évben bizonyos kormányzati erőfeszítések nyomán (családpótlék- és segélyátalakítás, adómódosítások) valamennyire csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség (14. ábra).

Sajnos nagyon kevés adatunk van még arról, hogyan hat a válság a polgárookra, a szegényekre és a gazdagokra, a keresetek és jövedelmek eloszlására. A globális válság lassan mindenütt eléri a reálszférát, és mindenütt a szegénység jelentős növekedéséről számolnak be. A részletekből összerakhatóan a válság hatása 2009-ben vált drámaivá, és Magyarországon nagy valószínűséggel 2010 az eddigieknél is nehezebb év lesz. 2009 első háromnegyed évében az ipari termelésben és a kivitelben két számjegyű lett a csökkenés az előző évhez képest (20-22%). A munkanélküliség

160

Forrás: KSH, Statisztikai tükrök. (A 2007-es gyerekekre vonatkozó adat a 0–17 évesek szegénységi arányát jelzi.)
Szegénységi küszöb: Medián 60%-a, OECD 2 skála.

14. ábra. A teljes népesség és a 0–15 évesek szegénységi arányának változása, 2000–2007

aránya 2009 őszén 10,1%-ra emelkedett. A reálbérek egy év alatt 2%-kal, 2006 óta 6%-kal csökkentek. A szociális ellátások és segélyek reálértéke ennél jobban zuhant, részben, mert 2008 óta nominális emelés sem volt, részben, mert a szegények árindexe jóval magasabb, mint az országos átlag. A hátrányos helyzetű kistérségekben, gyermekes családok körében végzett vizsgálataink szerint az utolsó két-három évben kiéleződtek a korábbi tendenciák: a szegények és cigányok jövedelmei, foglalkoztatottsága, eladósodottsága, sőt lakáshelyzete is jobban romlott, mint a nem szegény lakossáé. Vagyis a válság felerősítette a le-szakadás, a dezintegráció folyamatát.

Történetek bizonyos kormányzati erőfeszítések a munkanélküliség kezelésére az „Út a munkához” program révén,

161

Újak-e az új szegények?

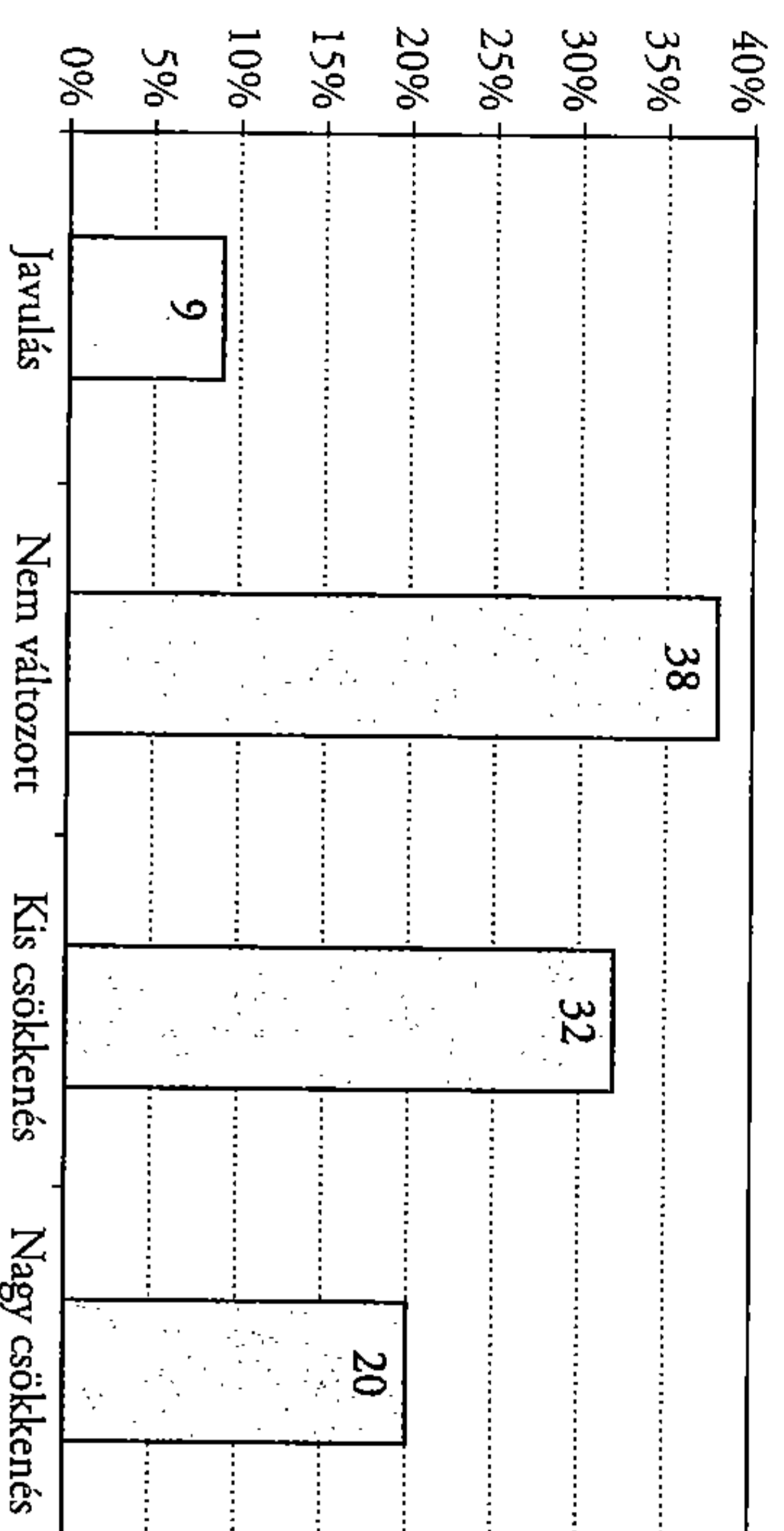
amelyen belül a régi és új munkanélküliek jelentős része 4–9 hónapnyi közmunkát végezhet, illetve kell hogy végezzen. Hogy ezt lehetőségnek vagy kényszernek fogjuk fel, az nagymértékben annak függvénye, hogy kinek, hogyan, milyen közmunkát szerveznek. A közmunkaszervezést a kormány áthárította az önkormányzatokra, és az erre szánt összegben nagyon csekély az eszközökre, szakmai tervekre, szervezésre fordítható összeg. Ezért az eddigi tapasztalatok szerint minél szegényebb egy település, annál kevesebb és rosszabb közmunka jut a nagyon sok munkanélkülinek. Az érintettek azonban többnyire ezekért a munkákért is versengenek, mert valamivel több pénzt és esetleg további közmunka-lehetőséget jelent. 2009-ben egyébként még nem jelentkezett teljes mélységében a segélyezés alacsony szintje, mert a családok 2009 decemberéig a 2006-ban bevezetett családi kiegészítést kapták. Ez 2010. január 1-jén részben megszűnt, mint az a lehetőség is, hogy egy családból többen kapjanak közmunkát. A hatást a kormányzat nem vizsgálta, de valószínűsíthető, hogy a nyomor emiatt is növekedni fog.

Nem tudjuk, merre tart a válság. Az eddigi részinformációk alapján és az erőviszonyokból kiolvashatóan valószínűnek látszik az egyenlőtlenesség, a szegénység és a nyomor növekedése. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen cselekvők milyen módon reagálnak a növekvő szegénység kihívásaira.

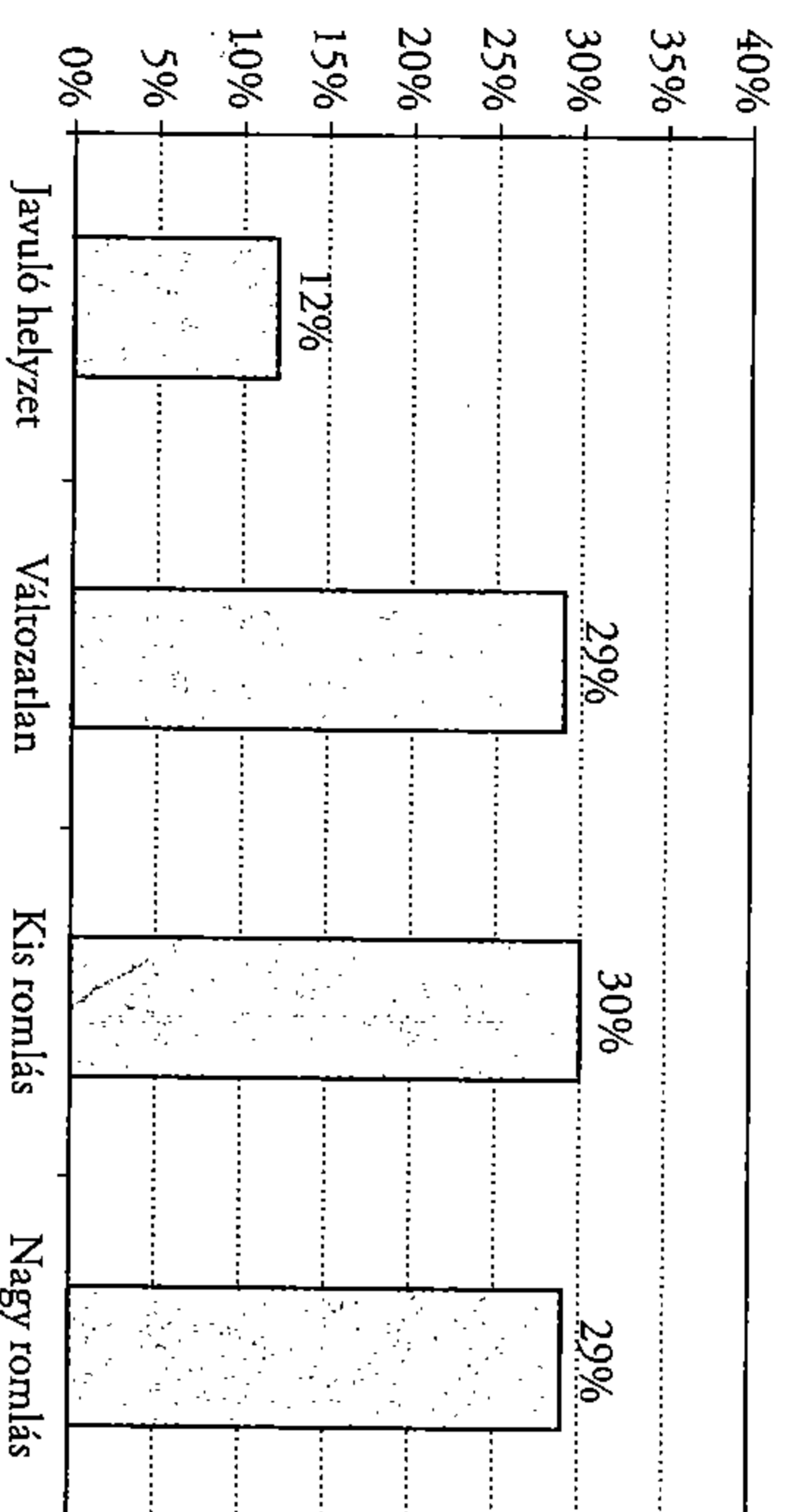
Sajnos nincs Magyarországon egyetlen olyan adatfelvétel-sorozat sem, amely az időben nyomon követné egyének-családok-csoportok sorsát.⁶⁶ Még a visszatekintő, a jelent a múlttal szubjektíve összehasonlító vizsgálatok sem gyakoriak. Két kutatásból tudok néhány információt idézni. Az 1995-ben végzett SOCO-kutatás (Ferge et al., 1996) több módon igyekezett feltérképezni a rendszerváltás nyertesait és veszteseit. Többek között összevetette az önelhelyezéseket egy múltbeli és jelenbeli társadalmi helyzeteket ábrázoló 5 fokú skálán több különböző időpontban, továbbá a jövődelmi helyzet adott évi és három évvel korábbi alakulását (mindkét időpontra 10 fokozatú skálával). Az 17. ábrában „nyertesek”, akik 1994-ben a nyolcvanas évekbeli társadalmi vagy jövedelmi önelhelyezéshez képest feljebb helyezték magukat a társadalmi létrán, és „vesztesek”, akik lejjebb. A kutatás öt országot ölelt fel. Az adatokat itt nem részletezzük, csak annyit említünk meg, hogy Magyarországon volt a legkevesebb nyertes és legtöbb vesztes. Ehhez igen közel voltak a lengyel és szlovák adatok, viszont a csehek és németek a másik három országnál kedvezőbbnek tartották a változást. Figyelemre méltó, hogy a társadalmi helyzet változását Magyarországon valamivel kedvezőtlenebbnek látták, mint a jövedelmi helyzetét (15–16. ábra).

A nyertes-vesztes-érzés sok tényezővel összefüggött, többek közt a foglalkozással, iskolai végzettséggel, szegénység-

⁶⁶ A Tárki ezt célzó, 1992-ben induló Magyar Házartás Panel kutatássorozata pénz hiányában a hatodik hullám (1998) után megszűnt.

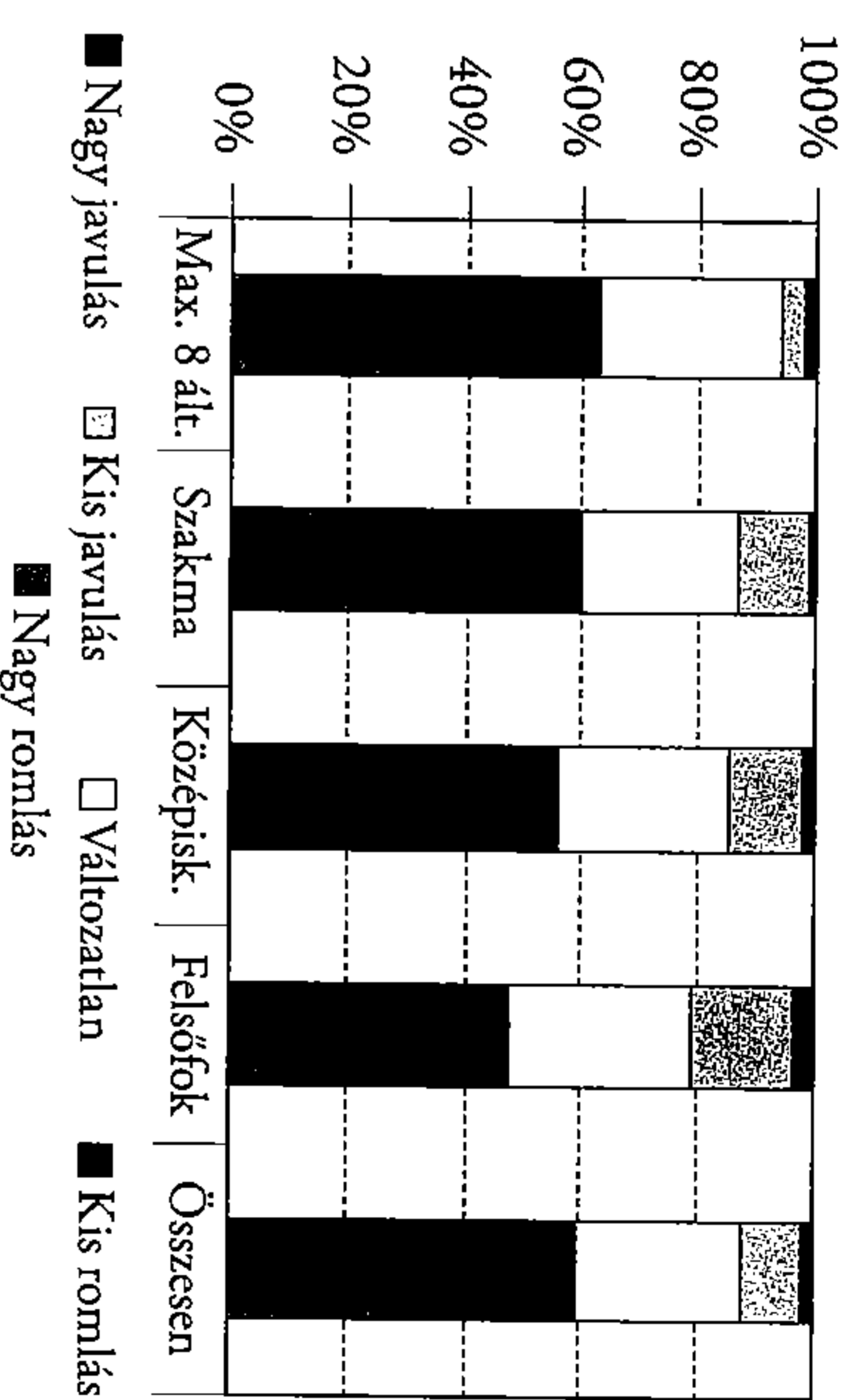
15. ábra. A jövedelmi és a vagyoni helyzet változása a 3 évvel korábbihoz képest, 1994 (válaszolók %-a)

16. ábra. A társadalmi helyzet változása az 1980-as évek és 1994 között (válaszolók %-a)

tudattal, munkahelyvesztéssel. Foglalkozás szerint a *mn-kások* veszteségérzése volt a legnagyobb. Mind a pozitív, mind a negatív ítélet szorosan összefügg az iskolai végzettséggel (17. ábra).

A kilencvenes évek első felében a magukat vesztesnek besorolók aránya Magyarországon közel 60%, mintegy

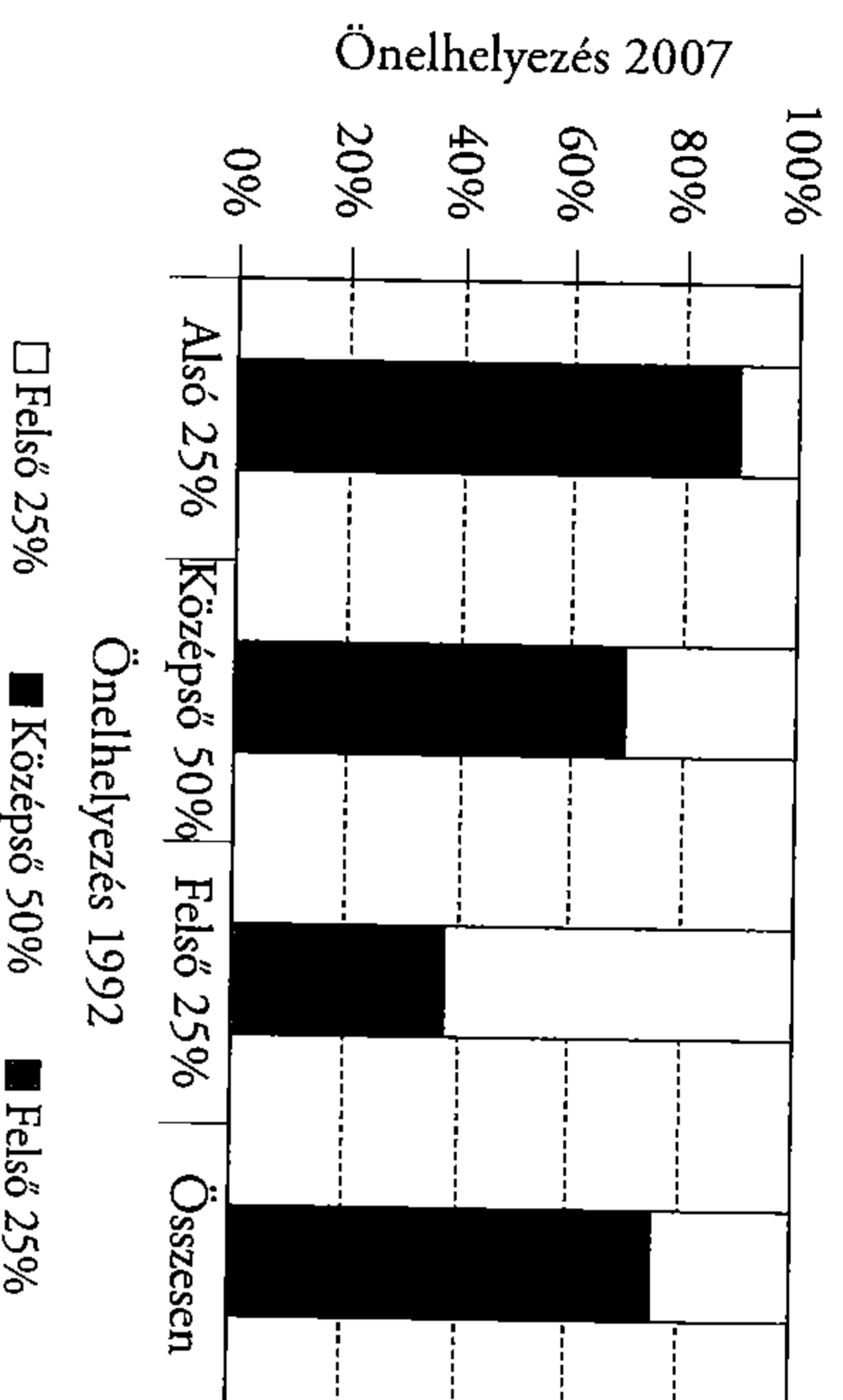
Forrás: SOCO-adatbázisból saját számítás.

17. ábra. A társadalmi helyzet változása az 1980-as évek és 1994 között

ötször nagyobb a nyertesekénél. A vesztesek nem mind szegények, de az összefüggés erős. A vesztesek közel 40, a nyertesek 20%-a tartozott az alsó jövedelemharmadba, illetve az alsó jövedelmi harmadba tartozók közel 70%-a vesztesnek tekintette magát.⁶⁷ Másként: a rendszerültás biztosan az átlagnál sokkal rosszabbul érintette a korábban is szegényeket és alacsony iskolázottságúakat, és persze a romákat is.

A történetet nem tudjuk hasonló adatokkal folytatni. Az adathiány ellenére van egy hézagpótló Tarki-kutatás, amely 2007-ben megkereste azokat, akikről az első „Magyar Háztartás Panel” kutatásból, 1992-ből voltak adatai. Így közel 3000 személy 15 éves sorsáról vannak információk. Az 1992 utáni 15 év adatai nagyjából visszaigazolják az eddigi informált feltételezéseket. *Akik 1992-ben szegénynek voltak*

⁶⁷ Saját számítások a SOCO-adatbázisból.

Forrás: Kolosi-Tóth, 2008, 1.9. tábla

18. ábra. A jövedelmi-vagyoni helyzet 1992 és 2007 közötti változásának megítélése

(ebben az esetben azok, akik jövedelmi-vagyoni szempontból a legrosszabb helyzetű 25%-hoz tartoztak), azok közel 60%-a 2007-ben hasonló helyzetben volt, és csak 7%-nak sikerült a felső 25% jómódú közé emelkednie – ami még annál is kisebb arány, mint a rendszerváltással felemelkedőké (12%). Megfordítva, a közbülső helyzetűek 18, a korábban jómódúak 9%-a került a szegények közé. Ebből kiszámíthatóan 2007-ben az akkor rossz helyzetűek 56%-ánál, a népesség mintegy 14%-ánál volt 1992-től rossz a helyzet. A kimozdulni nem tudásban és a lefelé csúszásban egyaránt a korábban is ismert tényezők – munkahelyvesztés, képzetlenség, illetve családi kulturális hátrány, cigánysághoz tartozás, falun élés – játszották a fő szerepet (18. ábra).

A két idézett kutatást nagyon nehéz összekapcsolni. Mégis kísérletet teszek arra, hogy megbecsüljem, mekkora lehet a társadalmi-anyagi értelemben vett „nyertesek” és „vesztesek” aránya – most már a nyugdíjasokkal együtt.

A „nyertesek” nem mind gazdagok, de anyagilag jó helyzetben vannak, és társadalmi státusuk is viszonylag magas. A „vesztesek” nem mind szegények, de objektív helyzetük – jövedelmük, társadalmi megbecsültségük, létbiztonságuk – a 20 évvel ezelőttihez képest romlott. A számításokat nem részletezem. A becslés eredményét is csak azért ismertetem, mert abszurdnak tűnik, hogy e sorsfordító két évtizednek teljesen hiányzik ez a mérlege. Ugyanakkor e becslült adatokat kihívásnak is száonom: hasznos lenne, ha más számítások-becslések is készülhének, ha vitarkoznánk e mérlegképzítés társadalmi értelméről.

Hangsúlyozottan bizonytalan becsléseim szerint tehát

- a „vesztesek”, azaz romló helyzetűek és többnyire szegények aránya mintegy 45–50%;
- változatlan helyzetben lehet (anyagilag, társadalmilag) kb. 30–35%, bár 20 év alatt még a változatlan-ság is takar változásokat;
- a „nyertesek”, azaz javuló és jelenleg jó vagy nagyon jó helyzetben lévők aránya 20–25% lehet.

A töredékes információkból nem rajzolódik ki pontos látélet arról, hogy a mai szegények közül hány a 2-3 nemedék óra örökletesen szegény, és hányan vannak, akik az utolsó 20 évben kerültek közéjük. A válasz persze attól is függ, hogy kit tekintünk szegénynek. A fentiekben alapuló pontatlan becslés és számos korábbi kutatásom (Ferge, 2005) alapján olyasmit merék állítani (és örülnék, ha ki derülne, hogy van ennél jobb adat), hogy ha a társadalom legkisebb jövedelmű 25%-át tekintjük (a nyugdíjasok nélkül) akkor talán egyharmaduk, a (nem nyugdíjas) népesség mintegy 7-8%-a lehet többgenerációs szegény.

Ez mintegy 5-600 ezer embert jelent. A többiek helyzete később romlott. Hogy mennyire tartós az ő szegénységük, azt nem tudjuk. Legfőképpen korábbi magyar adarokból,⁶⁸ amelyek 2-3 éven át követték ugyanazokat, illetve külföldi adarokból az vélhető, hogy az egy adott időpontban szegények jelentős része csak időlegesen, néhány évre kerül szegénységbe, alkalmasint az életút olyan fordulópontjainál, mint valakinek a születése vagy a halála, vagy a munka-hely elvesztése.

Hogyan látja az egyenlőtlenségeket és a szegényeket a társadalom? Az új társadalmi berendezkedés egyik tragikus hozadéka a szegénység és a korábbinál reménytelenebb örökletes nyomor, a másik pedig az, ahogy a társadalom 20 év elteltével szembefordul a szegényekkel és nyomorultakkal. A folyamat világtörténelmileg ismerős. Ha kevés a szegény, számíthatnak a társadalom együttérésére és segítségére, ami nem is kerül sokba. Ha valamilyen társadalmi zavar, válság miatt számuk megnő, akkor elartásuk egyre terheesebbé válik, prózáiban: egyre többbe kerülnek. Ezzel fokozatosan csökken a társadalom rokonszenve és segítőkészsége. Magyarországon a nyilvánosság elé lépő első hajléktalanokat 1989-ben a környék lakossága és Nagy Bandó András teával és segítőkészséggel fogadták. A munkanélkülivé válók iránti rokonszenv nyilvánvaló volt. Azóta visszajára fordult a helyzet.

Ebben a történetben az az ellentmondásos, hogy az európai társadalmak jelentős részében a többség mindig túl nagyra ítélte az egyenlőtlenségeket, és az állam fel-

⁶⁸ Rövidebb követéses vizsgálat volt korábban a KSH-ban is, a Tárkiban is. Az EU igényei miatt a KSH visszatér 2008-tól a panel jellegű, követéses vizsgálati módszerhez.

adatának tartotta ennek csökkentését (a 2006-os adatokat fentebb ismertettük). Jelentős változás e tekintetben 20 év alatt alig volt. A kelet-európai blokk némileg jobban elírta az egyenlőtlenségeket, mint a nyugati, amelyen belül elég sok a változat. 2006 óta erről a jelenségről nincs újabb adatunk. Magyarországon a mindig egyenlőtlenséget elíró vélekedés valószínűleg megmaradt. A közvélemény azonban sosem hozza összefüggésbe az egyenlőtlenség és a szegénység növekedését. Úgy tűnik, a politika viselkedése is ehhez hasonló. Ezért megmaradhat az egyenlőtlenségek elurasztása, és ezzel egyidejűleg nőhet a szegényekkel szembeni ellenérzés is, erősödhet a politikák szegényellenes éle is.

A szegények megélhetése sosem volt biztosított. De ezen belül is voltak hullámvázások. Például a biztosítási jellegű munkanélküli-ellátás lejárra után a szociális törvény bevezetett egy kortátlan ideig adható jövedelempótló támogatást, azaz alacsony színvonalú, de mégis működő segélyt. Ezt 1998-ban megszüntette az egyik politikai erő, de nem helyezte újra hatályba a másik – az ellátás megszünt. A segélyezéshez való jog ereje 20 éve hullámozik: az önkormányzatok hol több, hol kevesebb mértékű lehetőséget kapnak, hogy annak adjanak, aki szerintük megérdemli, vagy rászorul, vagy más okból érdemes segélyezni. Saját tapasztalataink szerint akkor is alkalmazhatnak többféle mércét, ha ezt a törvény nem szabályozza, vagy éppen kifejezetten tiltja. Minél kisebb egy település, annál szabaddabban a polgármester keze abban, hogy kinek, mennyit, milyen formában (pénzben, természetben) ad. Az érintettek tiltakozásával nem kell számolnia. Egyéni fellebbezési jog ilyen esetekben nincs, az érintetteknek szervezett ereje nincs, az önkormányzatok munkáját pedig sem szakmai,

sem törvényességi felügyeletet gyakorló intézmények nem vizsgálják. A diszkreció kiszélesítése nem általános, de nem is ritka jelenség.

A szegények és mélyszegények között, különösen a fiatalok és gyerekek között, egyre nagyobb a cigányok aránya. (Mint ahogy a cigányok az átlagosnál 10-12 évvel rövidebb ideig élnek, a népességben belüli arányuk ennél kevésbé emelkedik.) A cigányok, hacsak nem szorítják ki őket a falvakba, láthatóbbak, mint a nem cigányok. Láthatók a koldusok és hajléktalanok is. A nem szegényeknek mindez szinte feldolgozhatatlan. Egy darabig túrték a koldusokat és hajléktalanokat, egy idő után látványuk is zavaró lett: figyelmeztetés, hogy ez veled is megtörténhet, és számonkérés, hogy miért hagytuk, hogy ez megtörténjen. A települési önkormányzatok egymás után hozták és hozták jogszabályaikat a koldusok és hajléktalanok kitiltásáról a város jobb helyeiről, vagy épp az egész városból.

Egy darabig elfogadta mindenki, hogy ha nincs munka, akkor is meg kell valamiből élni, azaz kaphat valaki jogszerűen segélyt. Egy idő után – 2008-ban – egy polgármesteri követelés nyomán futótűzként vált népszerűvé a „segélyt csak munkáért” elve. Ebből lett a már többször emlegetett „Út a munkához” program, ami ezer sebből vérzik. Az egyik alapvető hibája az, hogy vallott célját, a régóta munkanélküliek nyílt munkaerőpiacra való visszajuttatását biztosan nem tudja elérni. Kuratások bizonyítják: a közmunkaprogram ronjja a munkanélküliek elhelyezkedési esélyeit. A kváziintencionált cél, a szegények megregulázása azonban sikerült. Folyamatosan „rendelkezésre kell állniuk” (ezt fejezi ki a RÁT, a rendelkezésre állási támogatás elnevezés), azaz még akkor is nehezen vállalhatóan tartósabb feketemunkát, ha ez nem len-

ne mind szigorúbban tiltva. Ha megtagadják a számukra felajánlott közmunkát, a szankció a RÁT (és minden egyéb támogatás) megszüntetése hosszabb-rövidebb időre. A felkínált munkák jó része mondvcsinált munka, nem való sokkal többre, mint a 2-300 év előtti kényszermunkák, a nagykállói ínségdomb felépíttetése, vagy az amsterdami dologtalanok víztaposása. (Ha nem hajtották elég gyorsan a kiemelőlápátot, a tengerszint alatti tereembe beömlő tengervízbe fulladtak.) És így vagy úgy, de a szegényellenes érzelmeket is sikerül növelni. Akár azért, mert elterjed a hír, hogy „egész nap csak támasztják a lapátot”, akár azért, mert „ugyanannyit kapnak, mint én”, aki pedig sokkal több erőfeszítést tesz. Másként: ha a szegények *bármit* kapnak, munka ellenében vagy munka nélkül, az a társadalom egy hangadó rétege szerint mind pazarlásnak, pénzkidobásnak tekintendő. Az egész politikát egy, a római jognak és sok további jogrendszer elemeinek elmentmondó követelés alapozza meg. A római jog szerint „a lehetetlen senkitől nem követelhető”. A szegények foglalkoztatásának alapja az, hogy „aki akar, az talál munkát”. Mint ahogy ez nyilvánvalóan harnis állítás, az erre épülő politikák jogellenesek, a lehetlent követelik.

Ezeknek az érveleteknek a nyomán alakult ki az a helyzet, hogy a politika úgy érzi, a nép követelése, hogy rend legyen, és a vélt népi érveletekre hivatkozva hozza populista intézkedéseit. Ez először az önkormányzatoknál, utóbb a kormányzatnál is megjelenő tendencia. E populizmus egyik táptalaja a növekvő cigányellenesség, a mind nyíltabban vállalható rasszizmus.

Hogyan kezeli a szegénységet a politika? A politika – az állam és az önkormányzatok – szegénységre adott választai lehetnek jók vagy rosszak. Arról már nem szívesen

beszélék, hiszen a dolgozat egésze erről szól, hogy elhibáztott az a politika, amely a szegénységet nem strukturális kérdésként, az egyenlőtlenségekkel összefüggő jelenségként kezeli, vagyis ami nem társadalompolitika, hanem leszűkített szegénypolitika. Am még a szegénypolitika is lehet jobb vagy rosszabb. A magyar szegénypolitikát néhány tagadhatatlan jó szándék ellenére sok negatív vonás jellemzi. Ezek egy része különösen zavaró, nevezetesen a *kiszámíthatatlanság, a tények figyelmen kívül hagyása, a gyakorlati hatástalanság, és az ugyancsak gyakorlati populizmus*. Mindegyiket egy-egy példával illusztrálom.

A *kiszámíthatatlanság*⁶⁹ a szabályokat is, az összegeket is érinti. A jogszabályi környezet messze nem stabil. A „szociális törvény” (törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, 1993. évi III. törvény) első elfogadása óta 58 alkalommal változott, ami évi közel négy módosítást jelent. Ez ugyanennyi helyi jogszabály-módosítást, végrehajtásutastás-módosítást jelent 3200 önkormányzatnál. Hasonló a helyzet a „gyerekvédelmi törvénnyel” (törvény a gyermekek védelméről és a gyámiügyi igazgatásról, 1997. évi XXXI. törvény), amely 12 év alatt 41 alkalommal módosult, illetve a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvénnyel, amely 10 év alatt 29-szer változott. A változtatások özöne gyakorlatilag követhetetlen, és számos jogszerűtlen következménye is van. Többek között lehetetlen ennyi módosítást minden érintett jogszabályon átvezetni, azaz szükségképpen ellentmondások

⁶⁹ Erdős Zsuzsanna: Gyermekszegénységet, családokat érintő jogszabályváltozások 2005 és 2009 között. In: *Gyermekesélyek Magyarországon*. A „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi értékelő jelentése. Budapest, MEH, 2010. 167–214.

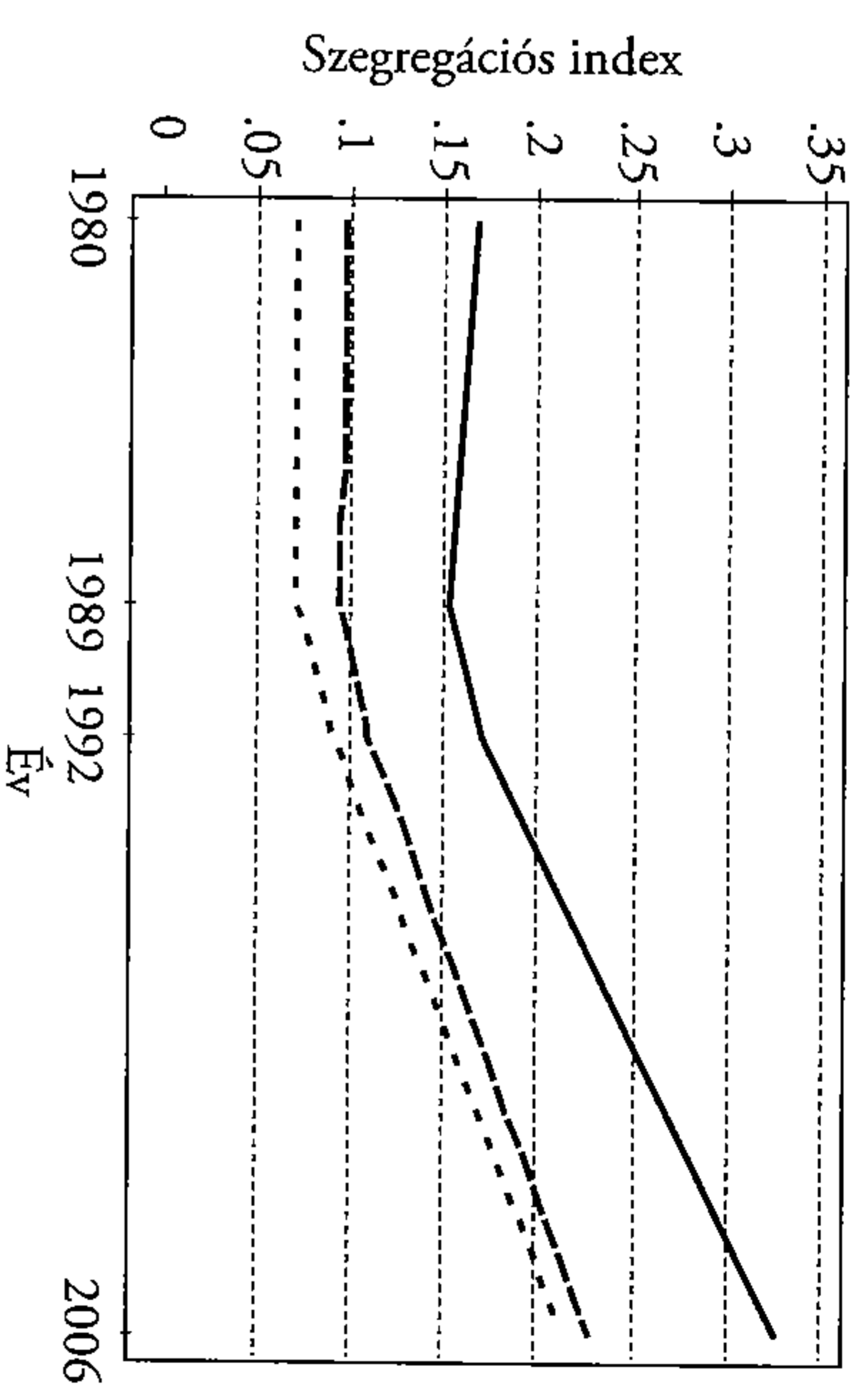
lesznek a joganyagban. További bizonytalanságot jelentenek maguk a szabályok. A költségvetés minden évben módosíthatja a pénzbeli ellátások összegét – például évente dől el, hogy indexelik-e az ellátásokat vagy sem, adó alá vonják vagy sem stb. De ugyancsak a költségvetési törvény módosíthatja akár évenként azt, hogy ki milyen szolgáltatásra jogosult, milyen finanszírozási feltételekkel. A kiszámíthatatlanság nem csak a jogi szabályozás és kormányzás minőségét rontja. Súlyosan érinti a családokat is, akik nem tudják, tervezhetnek-e előre gyessel, gyeddél, családi pótlékkal, vagy bármí mással.

A *tények figyelmen kívül hagyására* példa lehet a családi pótlék, az „Út a munkához” program, a pénzbeli ellátások természetbenre váltásának kapkodó és átgondolatlan módja. A családi pótlék példáját mutatom be: minden hazai és nemzetközi leírásból adatokkal bizonyítottan tudjuk, hogy az úgynevezett univerzális ellátások, vagyis a minden gyerekeknek nyújtott családi pótlék a szegénység leghatékonyabb ellenszere; mindenkihez kevés költséggel eljut, és a családok helyzetéhez, sőt, akár a gyerekek életkorához is kalibrálható. Ennek ellenére a hazai liberálisok szünet nélkül, a többi párt öltetszerűen időről időre felvetik a családi pótlék jövedelemhez kötését, megadóztatását, adókedvezményé formálását vagy különböző feltételekhez kötését (pl. iskolába járás). E vegyes javaslatok következményeit az öletgazdák soha nem gondolják végig. Elvben például igazságosnak tűnik, hogy ha a gyerek iskolát kerül, akkor családipótlék-megvonással is bünhődjön a szülő. (Pénzbüntetés, illetve elzárási lehetőség eddig is volt.) E szankcionáló hév nem próbálja vizsgálni sem azt, hogy miért nem járnak rendszeresen iskolába azok a gyerekek, akiket az iskola soha nem kedvelt és nem is nyújt

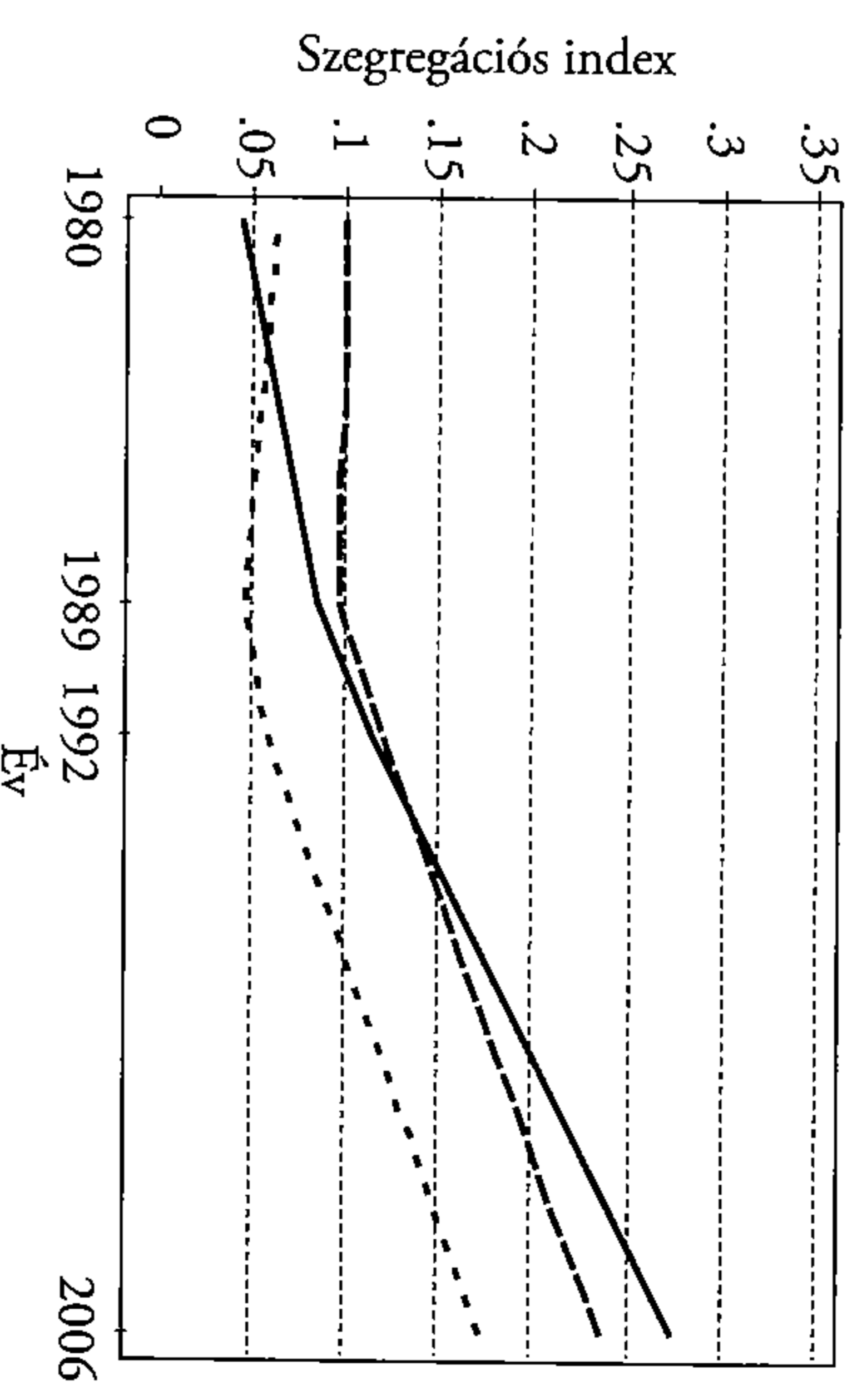

nekik semmit, sem pedig azt, hogy a jövedelmek csökkenése az eleve szegény családoknál valószínűleg súlyosbírtani fogja az összes normasértő tünetet.

A *hatástalanság* problémáját az oktatás egyik sarkalatos céljának, a deszegregációnak a félresiklásán mutatom be. Az iskolai szegregálás kártékony a gyerekeknek, és rombolja a társadalmi összetartozást. Ezért a 2000-es évek eleje óta sok erőfeszítés történt a szegregáció csökkentésére. Egymást váltották a különböző anyagi ösztönzések (például integrációs normatívák formájában) és adminisztratív előírások. Az anyagi ösztönzések újítát nem lehetett kísérni, felhasználásuk kétes hatású volt: az iskolák, illetve iskolafenntartók megalátlták azokat a kiskapukat, amelyeken átújva eleget tettek a papírformának, és mégis tovább erősítették az elkülönítést. (Például ezt meg lehetett tenni iskolák összevonásával, amikor a szegregálás csak az akkor nem vizsgált tagiskolák szintjén jelent meg.) Az adminisztratív lépések között kiemelt helye van a közzetharók módosításának. Ez a 2007 januárjában életbe lépő törvénymódosítás elvileg megszüntette a közzeten kívüli szabad iskolaválasztást, azaz a szegregáció egyik alapját. Sajnos semmilyen felkészülés nem történt, sem a szülőkkel, sem a pedagógusokkal, sem a gyerekekkel nem volt párbeszéd. Nem különösebben meglepő, hogy a törvény hatástalan maradt. A gyermeket átjelentették a választott iskola körzetébe, a családok maguk költöztek más településre, vagy szükség esetén alapítottak egy magániskolát. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009) legújabb, teljes körű adatokkal dolgozó elemzése valóban megrendítő eredményt hozott: a cigány gyerekek iskolai szegregációja 1980 és 1990 között nem változott, 1990 óta évről évre szignifikánsan nő (19. ábra). Magyarázat egyelőre nincs, így arról sincs szó, hogy a felülről most is sorozatban

(a) Városokon és kistérségeken belül, illetve országos index

(b) Budapest, a megyeszékhelyeken és egyéb városokon belül

Forrás: Kertesi–Kézdi, 2009

19. ábra. Ernikai szegregáció Magyarország általános iskolái között, 1980–2006. A különböző területei egységekben mért szegregációs index (S_j) átlagának idősora (tanulólétszámmal súlyozva)

elrendelt – és hatástalanságra ítelt – változtatásokon túl tör-
ténjen valami.

A politikai *populizmuson* azt értem, hogy a politika igazodik ahhoz, amit meghallani vél a „népakaratból”. A felelőtlen osztogatási ígérek éppúgy nevezhetők populistának, mint azok a rendelkezések, amelyek utánaengednek előítéletes vagy rasszista érzületeknek, mert az adott politikus vagy párt ettől vár népszerűség-növekedést. Az ígéretető populizmus szinte mindig minden párt választási stratégiájának része volt. A megosztó nézeteknek – szegényellenességnek, cigányellenességnek, nacionalizmusnak – utánaengedő populizmus eredetileg jórészt a jobboldal sajátja volt. Az utóbbi 1-2 évben azonban minden párt populistává vált, és mindegyikben vannak (a jelzőt többnyire felháborodtan elutasító) rasszisták. A szegényeken spórolás mind népszerűbb. A szigorítások alapját a gondosan, erős médiasegédlettel terjesztett mítoszok adják. A mítoszok egyik sajátja az, hogy van valami reális történeti vagy tapasztalati alapjuk, és ezeket általánosítják akár olyan mértékűre, hogy a teljes mítosz már a világnézet részévé válik. A szegényekkel kapcsolatos jogi szigorításokat és széles körű tudatformálást megalapozó állítások az épp érintettek 2–10 százalékára akár igazak is lehetnek. A mitikus általánosítással azonban a kifogásolt-bírált magatartás *minden* szegény sajátja lesz. Innen az állítások: „ezek” nem szeretnek, nem akarnak, nem tudnak dolgozni; „ezek” nem a gyerekekre költik az adóízető pénzt; „ezek” Mercedesen és aranyláncokkal jönnek a segélyért, vagyis csalnak; „ezek” a családi pótlékért szülnek. A mítoszok egy része úgy van megfogalmazva, hogy azt a cigányokra lehessen érteni. Így válik a köztudatban a szegénykérdés cigánykérdéssé, ami még erőteljesebbé teszi

a segítség elutasítását. Ebben a folyamatban újabbban egy olyan mítosz született, amely elhangzott szocialista politikusától, konzervatívától, vezető nőgyógyásztól: hogy „ezek” az anyák gyógyszerrel vagy gumikalapáccsal szándékosan fogyatékosá teszik magzatukat, hogy emelt szintű családi pótlékot kapjanak. Ezt a mítoszt a többitől több minden különbözreli meg. Egyrészt semmiféle igazságtartalma nincs. Egyetlen konkrét esetről sem tud senki, mindenki csak hallott valamit valakitől, ha pedig valaki mégis megnevez valamilyen települést, akkor a település mérvadó vezetői és érintettjei egyaránt érteletlenül állnak a vád előtt, és tehetetlenül tiltakoznak. Mérvadó tudósok szerint nem is lehet például találni, mert a magzat ilyen módszerekkel nem károsítható. Különösen gonosszá teszi az állítást vérvád jellege. Az egyik legszentebb érték, a magzat károsítását sugallja, és ezzel különösen alkalmas a szenvedélyek felkorbácsolására. Viszont a mítosz elfogadása felment az alól, hogy a politika tegyen valamit azok ellen a körülmények ellen, amelyek miatt valóban sok kis súlyú csecsemő születik a szegény végeken, és tegyen valamit a kicsit tudatosabb „családtervezés” érdekében.

Ezen mítoszok legitimálják a szegények jogainak csorbítását, méltóságuk teljes tagadását mutató már meglévő vagy készülő jogszabályokat. Az új rendelkezések, készülő törvények újra bevezetik az érteletlen munkakéyszeret, korlátozzák a fogyasztói szabadságot, beleszólnak (az adófizető állampolgár jogcímén) a magánélet minden zugába. A legújabb cél a „szociális kártya” bevezetése. Erről szól egy 2009 októberében benyújtott képviselői javaslat az „igazságos, célzott és átlátható segélyezési rendszer megteremtéséről”. Az indokolás szerint

„Az adófizetők befizetéséből fenntartott rendszerrel szemben a legalapvetőbb követelmény az, hogy a rászorulóknak valóban a család, a gyermekek szükségleteinek megfelelő célokra fordítsák az állami juttatást. A jelenlegi készpénzes rendszerben reális a veszélye annak, hogy élelmiszer, ruha vagy lakásfenntartás helyett egészségkárosító élvezeti cikkekre, játékgépekre megy el a társadalmi támogatás egy része, vagy uzsorásokhoz jut.”

E mindenképp gyanúsító állítások, amelyekre a kollektív büntetések alapoznak, finoman szólva tévesek. Minden kudarcs az bizonyítja, hogy a szegény és nem szegény családok túlnyomó részében, messze kilencven százalék fölötti arányban „a gyerek az első”. Ha éhesek, annak szinte mindig a pénzhány az oka. A pénzhány oka a munkahiány, az alacsony segélyek, és persze az uzsorakamatok is. Csakhogy az uzsorát senki nem jószántából veszi igénybe, hanem mert valamilyen *muzej* készpénzben kifizetnie – számlát, kamatot, gyógyszer, kenyeret. Érdekes kérdés, hogy hogyan véd meg az uzsorától az, ha szűkítjük a szegények forrásait.

Nem állítom, hogy semmi nem történik a szegénység enyhítése érdekében. Vannak hátrányos helyzetű településeket segítő programok, van a rászoruló gyerekeknek ingyenes iskolai étkezés, vannak pályázatok, amelyek a szegénységi ciklus megszakítását célozzák. Ám azt igenis állítom, hogy nemcsak a források és a politikai akarat elégtelenek, hanem az odafigyelés is. Nem indult el az a folyamat, amely racionális közbeszéd tárgyává tenné előítéleteinket és azok kárait. Nem értjük, mit jelentenek a közöttünk lévő különbségek: a pedagógusok képzésének gyakorlóterepéül továbbra is jelentős részben olyan iskolák szolgálnak, amelyekben nincs HH gyerek, HHH gyerek, cigány gyerek. (Az még vizsgálendő kérdés, hogy ezek a

címkék – hátrányos helyzetű gyermek, halmozotran hátrányos helyzetű gyermek, SNI, azaz speciális nevelési igényű gyerek – nem válnak-e olyan stigmává, amely hosszabb távon kárt okoz a gyerekeknek. Az a gyanúm, hogy minden címke könnyen válik stigmává, és itt is ez a helyzet.) Vagyis nem elég a segítő szándék – a segítés eszközeit is úgy kell kidolgozni, hogy ne ártsanak.

Hogyan fogadják el a helyzetet a szegények? Ha a dolgok fokozatosan történnek, akkor a lehetetlen és elképzelhetetlen határai is fokozatosan tolnaknak kifelé. A mai gettóított nyomor elképzelhetetlen lett volna akár 20 évvel ezelőtt is. Igaz, hogy a kezdet, a munka elvesztése hegymúlásszerű hirtelenséggel történt, de utána beállt a fokozatos romlás. Hozzá lehetett szokni sok mindenhez. A változásokhoz alkalmazkodást is jó lenne a habittussal magyarázni. Ám több értelmezés lehetséges, és az egymást követő nemzedékek élethelyzetének különbségeit is figyelembe kell venni.

Akik a rendszerátalakításkor 30 évesek vagy idősebbek voltak, azoknál felehetően már kialakult az a habitus, amelyet a kiszámíthatóan rendszeres, de nehéz munka és a szűkös biztonság formált. Az új körülmények teljesen eltértek a habitust formáló feltételektől. Ezért nem különösen meglepő, ha azok, akiknek sosem volt módjuk reflexíven értékelni saját beállítódásaikat – vagyis az alacsony képzettségűek, munkaerőpiacról kiszakadók –, teherlenül kezdtek sodródni az általuk kezelhetetlen helyzetekben, vagy olyan új túlélési stratégiákat találtak ki, amelyek mindig csak pillanatnyi megoldást kínálnak (mint például a kamatos pénz). A jobb helyzetűeknél, ha megmaradt a (közeltően) biztos munkahelyük, a habitus alapján megszakítás nélkül folytatták életüket, vagy – mert nem

kötötte őket a reflektálatlan habitus – új pályát kerestek maguknak.

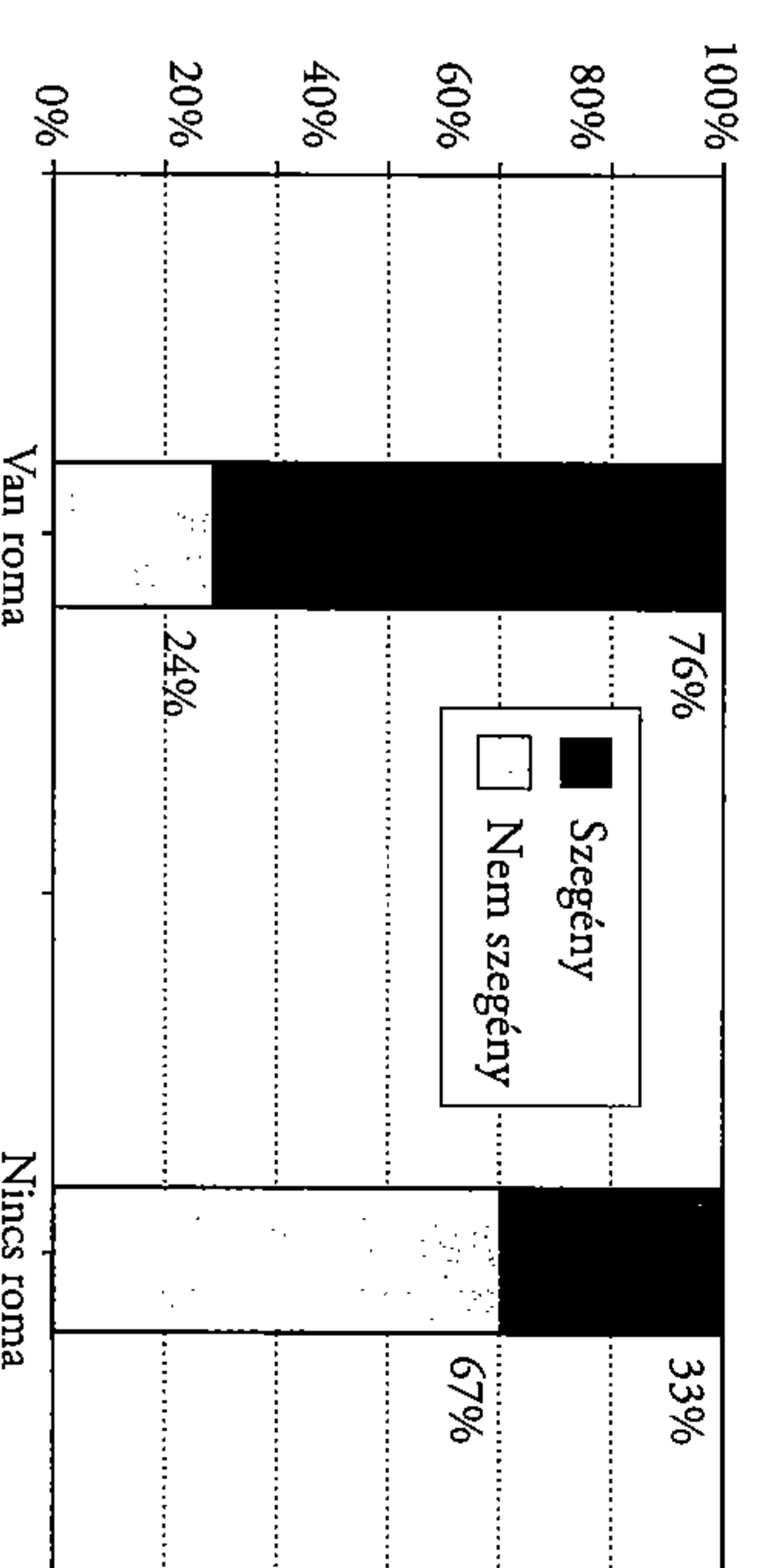
Azok, akik már beleszülettek, beleszocializálódtak az új rendszerbe, nagymértékben családi körülményeiktől függően válhatnak újíró, saját sorsukat minden korábbi-nál jobban uraló polgárrá, vagy egy új típusú mélyszegény kultúra örökösévé. A fiatalok egy része számára a világ sokkal nyitottabb lett – más részük számára a korábbi-nál is sokkal zártabb.

Göncz Árpád mondotta az 1999-ben elhangzott karácsonyi beszélgetésben:

„Minden demokratikus rendszernek megvan a mozgásteret ahhoz, hogy eldöntse, a leszakadókat mennyiben tekinti tehernek, mennyiben segítségre méltó – felzárkóztatható – embertársaknak. Nincs rá eszközöm, hogy fel tudjam mérni, ennek a társadalmi költsége-haszna mennyi, de a magyarországi harminc-százaléknyi »vesztés« számát rossznak, veszedelmesen magasnak érzem. ... (Segítésük) nem egyetlen kormány dolga, nem is a ki-sebbség, hanem a mindenkori többség ügye. Megkockáztatnám: össztársadalmi létkérdés.”

Nehéz megmondani, hogy meddig fogják a szegények belenyugvással túrni sorsuk reménytelen rosszra fordulását. Ez függ mind a romlás fokától, mind a környezet toleranciájától. Jó esetben egy-egy település odaadó polgármesterrel, szakemberekkel és pályázati pénzekkel megkísérelheti a szegények és cigányok együttműködésével a helyzet javítását.⁷⁰ Ez azonban egyelőre a kivétel. Ugyanígy

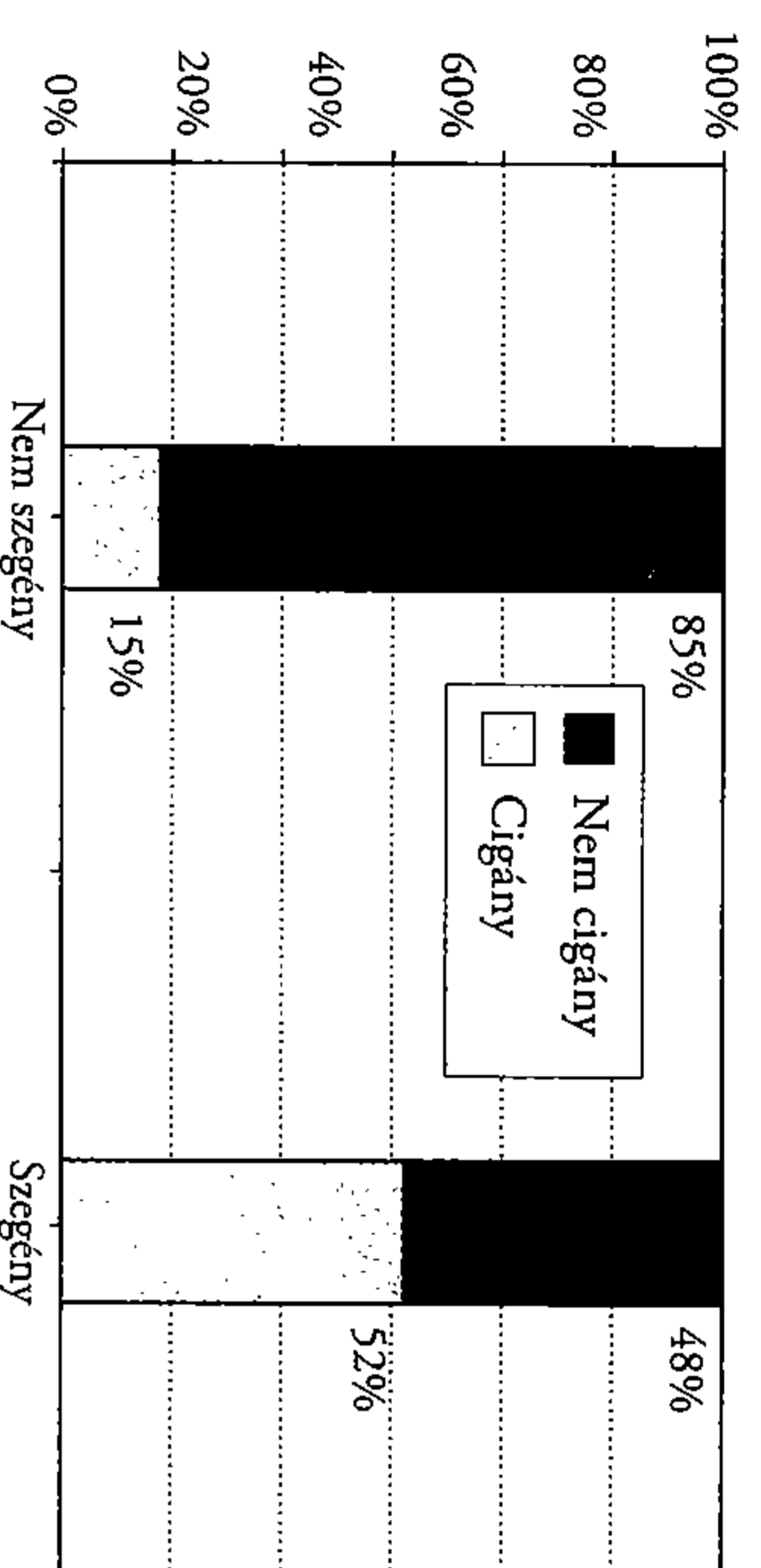
⁷⁰ Ilyen célt szolgálnak, jórészt európai pénzből, a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia 2007–2032 kistérségi megvalósítási kísérletei.

20. ábra. Szegény családok aránya ha a családban van/nincs roma, kistérségek, gyerekes családok, 2009 (%)

kivételesek az egyéni kitérések is. Ha valakinek családja van, akkor már szinte lehetetlen, hogy őket a falun hagyva elinduljon szerencsét próbálni, az együttes költözésre pedig (ismétlem sokadszor) semmiféle lehetőség nincs. A teljes ellehetetlenítésre a lehetséges válaszok, kivált, amikor a feketemunkát egyre szigorúbban tiltják, többnyire a család szétesése a gyerekek állami gondozásba adásával, a bűnözés, vagy a teljes önfeladós vegetálás a pusztulásig. A szegénységet bevonó etnikai színezet miatt mindezt elsősorban „cigánykérdésnek” fogja föl egy növekvő csoport (többség?). Igaz, mondjuk a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben (amelyekről van 2009. évi adatunk) a cigányok 70%-a, a nem cigányoknak „csak” 30%-a szegény (20. ábra). Am minthogy a cigányok kisebbségben vannak, a szegények fele még e kistérségekben is nem roma! (21. ábra)

Növekszik a cigánygyűlölet, szaporodik a provokációk száma, mint például a Jobbik masírozása cigányok lakta falvakban. A feltételek olyanok, hogy nagyon sok minden

21. ábra. Cigányok aránya nem szegény és szegény családok tagjai közt, kistérségek, gyerekes családok, 2009 (%)

megvalósulhat a Spiró György által a *Felkészülésben* vizionált cigányháborúból. Ugyanakkor a szembenállás nagy ívű eszkalálódását nehezíti a szegények és cigányok szétaprózottsága falvak tömegében, eszköztelenségük és szervezetlenségük. Másként: jósolni nem lehet, de a mai helyzet késélen táncol. A jövő pedig teljesen bizonytalan. A súlyos mai kérdések megoldása nélkül folyamatosan veszélyben lesz a politika, a gazdaság és a társadalom fenntarthatósága és ezzel együtt a társadalmi összetartozás. A társadalmi fenntarthatóságot aláássa az anyagi javak pazarlása (termelés kiesés, segélyek szükségessége), az emberekkel, a humán erőforrásokkal való pazarlás (minden korosztály mintegy 20 százaléka „elvész”), és a súlyos lapangó konfliktusok, amelyekből egyéni vagy kollektív lázadások nőhetnek ki. Mind súlyosabb sebeket ejt a társadalmi összetartozáson a rasszizmus, a szegregálás, a gettósodás, a gyűlölet. Mindezen segíthetne a civil társadalom szolidaritásának erősödése. Akkor is kulcskérdés marad, hogy az állam – nagyon szűkös feltételek és kis mozgás-

tér ellenére – megalálja-e azokat a forrásokat, amelyek e problémákon érezhető mértékben elkezdenek segíteni. Ezek közül ma legfontosabbnak az egyenlőtlenségek alsó korlátjának hiányát látom. Következésképp a legfontosabb feladatnak a – jövedelmi, lakharási, szolgáltatási – minimumok közmegegyezésre épülő biztosítása látszik, éspe-dig elsősorban a gyerekekénél. Arányuk ma csak huszonöt százalék – de ők a jövő száz százaléka. A minimumok sem építhetők ki egy-két rendelkezéssel, rövid idő alatt. Ám ha a folyamat nem kezdődik el, javulás sem várható. Ez sem az egyéneknek, sem a társadalomnak nem jó perspektíva.